

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Rzeszów, dnia 2 października 2025 r.

Poz. 3737

UCHWAŁA NR XX/245/2025 RADY MIEJSKIEJ W BRZOSZOWIE

z dnia 22 września 2025 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2025 - 2028”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 1153 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,

Rada Miejska w Brzozowie uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2025 - 2028”, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Brzozowa.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodnicząca Rady Miejskiej w Brzozowie

Dorota Kamińska

Załącznik do uchwały nr XX/245/2025

Rady Miejskiej w Brzozowie

z dnia 22 września 2025 r.

**GMINNY PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
GMINY BRZOSZÓW
NA LATA 2025-2028**

Brzozów, lipiec 2025

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	3
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	5
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.	6
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA	9
a. Dokumenty wykonane na poziomie kraju.	9
b. Dokumenty wykonane na poziomie województwa	10

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO .	18
6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
a. Zarys historii obszaru gminy Brzozów.	25
b. Krajobraz kulturowy	35
c. Zabytki nieruchome	37
d. Zabytki ruchome	52
e. Zabytki archeologiczne	62
f. Rejestr zabytków	70
7. OCENA ZASOBU ZABYTKOWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ .	73
8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	76
a. Zabytki nieruchome oraz krajobraz kulturowy	77
b. Zabytki ruchome	83
c. Zabytki archeologiczne	85
d. Rozpoznanie, dokumentowanie i popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego	90
9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI .	92
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI .	93
11. ANEKSY:	
1. Wykaz zabytków nieruchomych gminy Brzozów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków	94
2. Wykaz stanowisk archeologicznych w układzie alfabetycznym zlokalizowanych na obszarze gminy Brzozów, na podstawie badań powierzchniowych realizowanych w ramach programu badawczego Archeologiczne Zdjęcie Polski	97

1. WSTĘP.

Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami na gminy nałożony został obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały, dokument ten stanowi element polityki samorządowej. Jego opracowanie stanowi wyraz troski władz samorządowych oraz mieszkańców gminy o stan dziedzictwa kulturowego i jego potrzeby.

Program opieki nad zabytkami ma służyć zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Nakreślone tutaj kierunki działań mają stopniowo prowadzić do poprawy stanu zachowania zabytków oraz lepszego ich udostępnienia i wykorzystania pod kątem turystycznym. Równie istotnym zadaniem dokumentu jest wskazanie wartości krajobrazu kulturowego gminy oraz potrzeby utrwalenia świadomości w społecznościach lokalnych, związanej z koniecznością dbałości o dziedzictwo.

Lokalna społeczność w dłuższej perspektywie powinna zauważać efekty wcielania w życie zasad nakreślonych w gminnym programie. Aby tak się stało konieczne jest postrzeganie kultury, jako ważnego czynnika rozwoju ekonomicznego, uzupełniającego i wspierającego inne, priorytetowe płaszczyzny polityki samorządu. Działania gminy powinny cechować zasada zrównoważonego rozwoju, gdzie ochrona zabytków występuje równorzędnie z ochroną przyrody i potrzebami infrastrukturalnymi mieszkańców.

Warto w tym miejscu przytoczyć zasady współczesnej doktryny konserwatorskiej, których stosowanie powinno również obowiązywać władze samorządowe:

- primum non nocere (po pierwsze nie szkodzić).
- maksymalne poszanowanie oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych).
- minimalna niezbędna ingerencja (powstrzymywania się od działań niekoniecznych).
- zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco.
- zasada czytelności i odróżnialności ingerencji.
- zasada odwracalności metod i materiałów.
- zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów – restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów architektów, urbanistów, budowlańców, archeologów, badaczy, pracowników samorządowych zajmujących się ochroną zabytków, właścicieli i użytkowników.

Zapisy gminnego programu opieki nad zabytkami obowiązują przez 4 lata.

Z realizacji dokumentu Burmistrz Gminy co dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia Radzie Gminy. Programy opieki sporządzane w przyszłości powinny uwzględniać wszelkie nowe uwarunkowania prawne, oraz zawsze aktualny stan zachowania zasobu dziedzictwa kulturowego.

Przedmiotem niniejszego Gminnego Programu jest miasto i gmina Brzozów, jako region administracyjny oraz miejsce lokalizacji objętych programem zabytków, zasobu dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego.

Program ten jest czwartym z kolei tego typu opracowaniem powstałym na obszarze gminy Brzozów.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Obowiązek sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami określa zapis art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292). W myśl art. 87 tejże ustawy:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:

a.włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;

b.uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego

i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody

i równowagi ekologicznej;

c.zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;

d.wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;

e.podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

f.określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

g.podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.

Zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego zawarte zostały w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.), gdzie zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną, jako obowiązek państwa i każdego obywatela, w następujących zapisach:

–art. 5 „(...) Rzeczpospolita Polska strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

–art. 6 „(...) Rzeczpospolita stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.

Głównym aktem prawnym dotyczącym ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292). Art. 3 tejże ustawy tłumaczy podstawowe pojęcia użyte w ustawie: *zabytek*, *zabytek nieruchomy*, *zabytek ruchomy*, *zabytek archeologiczny*, *instytucja kultury*, *prace konserwatorskie*, *prace restauratorskie*, *roboty budowlane*, *badania konserwatorskie*, *architektoniczne*, *archeologiczne*, *historyczny układ urbanistyczny* lub *ruralistyczny*, *historyczny zespół budowlany*, *krajobraz kulturowy*, *otoczenie zabytku*. Zgodnie z cytowaną ustawą, ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu: zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 tejże ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia, w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Artykuł 6 wymienia elementy podlegające ochronie, którymi są:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a.krajobrazami kulturowymi,
- b.układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c.dziłami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
- d.obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- e.cmentarzami,
- f.parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- g.miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a.dziłami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b.kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

c.numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

d.wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e.materiałami bibliotecznymi,

f.instrumentami muzycznymi,

g.wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h.przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a.pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b.cmentarzyskami,

c.kurhanami,

d.reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art.6. ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązki są określone m.in. w art. 22, pkt. 4 narzucającym obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków, art. 87 regulującym sporządzanie na okres czteroletni gminnych programów opieki nad zabytkami, oraz w art. 18 i 19 nakazujących uwzględnianie zapisów tych programów przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań

i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego.

W artykułach 5, 25, 28, 30, 31, 36 i 71 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawarte są szczegółowe obowiązki właścicieli zabytków objętych ochroną prawną, natomiast obowiązki i kompetencje wyłącznie odnoszące się do samorządu terytorialnego określają artykuły 26 i 72. Ponadto art. 81 i 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych

w podjętej przez ten organ uchwale.

W ustawie z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 1465) określone zostały zadania odnoszące się wprost lub pośrednio do ochrony zabytków. Mowa jest tam, iż do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów, a co za tym idzie również opieka nad zabytkami. Art. 7. ust. 1. doprecyzowuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy, co może się przekładać na działania związane z opieką nad zabytkami w kontekście: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury, w tym bibliotek gminnych i innych placówek upowszechniania kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy i współpracy z organizacjami pozarządowymi.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w ustawie z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 1130). Określone zostały tutaj zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W ustawie z dnia 7 lipca 1994 roku Prawo budowlane (j.t. Dz. U. z 2025 r. poz. 418 z późn. zm.) znalazły się unormowania działalności obejmującej sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów zabytkowych oraz zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach.

W ustawie z dnia 25 października 1991 roku o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 87) zawarto zapisy mówiące, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo, i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego, organizujące działalność kulturalną, tworzą samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA.

a. Dokumenty wykonane na poziomie kraju.

Najważniejszym w skali kraju dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego jest Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026. Dokument ten został przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 roku.

Krajowy Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb

i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych, czy zwiększenie zastosowania nowych technologii. Jest to dokument ważny dla całego środowiska – służb konserwatorskich i specjalistów.

W programie dokonano diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce. Wskazano zagrożenia wynikające z intensyfikacji procesów budowlanych, modernizacyjnych czy adaptacyjnych, co jest efektem ciągłego i postępującego rozwoju kraju.

Głównym celem programu jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego

w Polsce. Zwrócono w nim uwagę na potrzebę weryfikacji wybranego zasobu zabytków. Do wszystkich wymienionych w programie celów i zadań opracowano szczegółowy harmonogram realizacji wraz z planem finansowym.

W programie pojawiły się zapisy dotyczące uruchomienia nowych mechanizmów instytucjonalnych, finansowych i sprawczych do planów rewitalizacji wielkich obszarów zabytkowych, m.in. całych kwartałów miast czy kompleksów sakralnych.

Drugim ważnym dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego, funkcjonującym na poziomie kraju, jest Narodowa strategia rozwoju kultury z uzupełnieniem na lata 2004-2020; do chwili obecnej (lipiec 2025 roku) nie przyjęto jeszcze nowej wersji dokumentu. Określa ona działania konieczne do zrealizowania w regionach. Podkreśla przy tym ważność działań na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce.

Główne założenia Strategii związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, to m.in. działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, adaptację, zwiększenie atrakcyjności regionów dzięki wykorzystaniu przez nie wartości wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukacja i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania związanego z ochroną i zachowaniem zabytków.

Jednym z instrumentów, za pomocą których realizowane są wspomniane cele Strategii jest Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2020; podobnie jak w przypadku całej strategii, ta jej część również nie została dotychczas zaktualizowana.

Podstawą do sformułowania owego programu jest uznanie dziedzictwa kulturowego za wartość mającą wpływ na rozwój i upowszechnianie kultury, a także za potencjał regionów służący wzrostowi konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” określa działania w sferze ochrony zabytków, m.in.: przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami; podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa; poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej; intensyfikacja ochrony, upowszechnianie dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne; zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

b. Dokumenty wykonane na poziomie województwa.

Dla zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie województwa podkarpackiego istotnym dokumentem jest Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2022-2025 przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr LVI/972/22 z dnia 28 grudnia 2022 roku. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2022-2025 jest kolejną już aktualizacją Programu. Zawarte w nim zapisy kompleksowo podejmują tematykę ochrony zabytków oraz szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego.

Jako główny cel strategiczny kolejnej edycji Programu należy uznać wzmacnianie systemu ochrony zabytków w celu kształtowania pamięci i szacunku dla przeszłości, jako siły budującej więź społeczną i otwierającej nowe perspektywy rozwoju w przyszłości. W tym celu określono priorytety. Pierwszy z nich ujmuje rozwijanie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym, w tym o zabytkach oraz o roli dziedzictwa regionalnego w kształtowaniu bogactwa kulturowego kraju; ma na celu budowanie więzi społecznych oraz świadomości znaczenia i celów ochrony dziedzictwa kulturowego (działania badawcze, edukacyjne, promocyjne). Kolejny priorytet mówi o ochronie i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym, a w szczególności zabytkami jako czynnikami rozwoju społeczno-gospodarczego województwa; w tej kwestii określono działania w sferze materialnej ochrony oraz użytkowania zasobu zabytkowego. Priorytet trzeci wyznacza budowanie współpracy z organami państwowymi, samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, środowiskiem kościelnym i osobami fizycznymi na rzecz intensyfikacji działań służących efektywnej ochronie i opiece nad zabytkami oraz niematerialnym dziedzictwem kulturowym województwa podkarpackiego; wytyczono to działania organizacyjne i zarządcze, koordynację i współpracę oraz dążenie do efektu synergii działań. Celowi strategicznemu Programu, jak również wyznaczonym priorytetom podporządkowane są przyjęte w Programie kierunki działań oraz zadania. Dobór zadań wynika z kompetencji ustawowych samorządu województwa, w tym z połączenia koncepcji strategicznej z wymogami zawartymi w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami odnośnie merytorycznej zawartości programów opieki nad zabytkami. Dla realizacji celów programu wskazuje się kierunki działań związane ze strefą edukacyjno-informacyjną dla priorytetu 1, działania finansowo-interwencyjne dla priorytetu 2 oraz dla priorytetu 3 aktywność organizacyjną służącą budowaniu współdziałania i wykorzystywaniu potencjału organów administracji rządowej, samorządowej oraz struktur pozarządowych i społecznych w tworzeniu warunków dla skutecznego sprawowania ochrony i opieki nad zabytkami, przy akceptacji i wsparciu społeczności województwa.

Pierwsze dwa rozdziały dotyczą ustawowych uwarunkowań formalno-prawnych, które odnoszą się do ochrony dziedzictwa kulturowego, ustawowych celów Programu. Znajduje się tam również analiza najważniejszych dokumentów, strategii, programów, które są ważne z punktu widzenia ochrony i opieki nad zabytkami, opracowane na szczeblu centralnym i wojewódzkim.

Kolejne rozdziały od III do VIII prezentują bogaty zasób zabytków województwa podkarpackiego. Opracowanie jest oparte na ogólnej charakterystyce zasobu zawartej we wcześniej obowiązujących wersjach Programie; wykorzystane są tu przede wszystkim dane historyczne dla poszczególnych zespołów zabytkowych i pojedynczych obiektów. Niemniej jednak został ów zasób zaktualizowany, po części zmieniony i uzupełniony oraz poszerzony. W rozdziałach tych omówiono: zabytki nieruchome (r. III), zabytki ruchome (r. IV), muzealia (r. V), dziedzictwo archeologiczne (r. VI), krajobraz kulturowy (r. VII) oraz niematerialne dziedzictwo kulturowe (r. VIII). Warte zauważenia jest, że charakterystykę zasobów zabytków nieruchomych i ruchomych podsumowuje podrozdział dotyczący stanu zachowania, natomiast część archeologiczną kończą wywody na temat występujących zagrożeń i problemów z tym związanych.

Kolejny rozdział nr IX uwzględnia nowe kryteria oceny stanu zachowania i stanu ochrony dziedzictwa kulturowego w województwie podkarpackim. Ocena ta dała podstawę do wprowadzenia zmian w analizie SWOT.

W trakcie prac nad Programem wskazano następnie najważniejsze kierunki działań i działania ujęte w ramach priorytetów (rozdział X). Założenia programowe zostały zaktualizowane, jako że część zadań, umieszczonych w poprzednich Programach została zrealizowana. Pojawiły się nowe, wynikające m.in. z kierunków rozwoju polityki regionalnej Województwa Podkarpackiego, jak również z aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa. Analiza problematyki ochrony dziedzictwa

w województwie podkarpackim pozwoliła na wskazanie działań ważnych tak ze względu na problematykę ochrony zabytków, jak i działań, które zakładając zachowanie dziedzictwa będą sprzyjać rozwojowi województwa. Część zadań, które uznano za nadal aktualne, pozostawiono bez zmian.

Kolejny rozdział XI dotyczący zadań programu opieki wynikających z ustawowych celów sporządzania dokumentu prezentuje sformułowanie strategii działania w odniesieniu do obszarów tematycznych wskazanych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

W rozdziale XII, dotyczącym sposobów realizacji i oceny wdrażania Programu, zaproponowano wskaźniki realizacji Programu adekwatne do zaproponowanych priorytetów i zadań, co w zamiarze swym ma, m.in. ułatwić i zobiektywizować wykonywanie sprawozdań z wykonania Programu, które to sprawozdania są ustawowym obowiązkiem samorządu województwa.

Końcowy rozdział XIII, poświęcony jest źródłom finansowania Wojewódzkiego Programu Opieki Nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim.

Priorytet związany z ochroną i świadomym kształtowaniem krajobrazu kulturowego wyznacza następujące kierunki działań: ochrona i opieka nad zabytkami w strategiach rozwoju i planach zagospodarowania przestrzennego, tworzenie parków kulturowych, jako forma ochrony krajobrazu kulturowego, integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody, rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych, ochrona układów ruralistycznych. Wprowadzone zapisy mają na celu odpowiednie kształtowanie krajobrazu kulturowego poprzez zapobieganie jego degradacji, dbałość o zabytki charakterystyczne dla regionu i rewaloryzację obszarów wartościowych, przekształconych w wyniku działalności człowieka. Jednym z działań zapisanych w tym priorytecie jest wskazanie mówiące o włączeniu ochrony i opieki nad zabytkami w strategię i plany zagospodarowania przestrzennego, będące domeną lokalnego samorządu.

Dla gminy Brzozów ważny jest również zapis dotyczący ochrony układów urbanistycznych i ruralistycznych, który w punktach wymienia najważniejsze zadania, m.in.: ochrona historycznie ukształtowanych układów miast i wsi, wraz z zapobieganiem rozproszaniu zabudowy i odpowiednim ukształtowaniem gabarytów nowej zabudowy mającym na celu przeciwdziałanie tworzeniu dominant architektonicznych, nawiązywanie i poszanowanie w nowych projektach architektonicznych lokalnej tradycji budownictwa.

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju społeczno-gospodarczego województwa to kolejny priorytet uwzględniony w omawianym dokumencie. Zawarto tam wskazania odnoszące się do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet związany z badaniem i dokumentacją dziedzictwa kulturowego oraz promocją i edukacją służącym budowaniu tożsamości określa kierunki działań mające przede wszystkim służyć szeroko

rozumianemu wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych oraz zachowaniu i kultywowaniu lokalnych tradycji. Wymienia się tu, m.in. następujące działania: rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków, przetwarzanie informacji o zabytkach, działania szkoleniowe, edukacja

i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu, ochrona kultury ludowej, tworzenie tematycznych szlaków turystycznych.

Omawiany dokument w kilku miejscach odnosi się do obiektów zabytkowych zlokalizowanych na terenie gminy Brzozów. Miasto Brzozów zostało wymienione pośród innych miejscowości, w których zachowały się historyczne układy urbanistyczne, posiadające czytelne średniowieczne rozplanowanie. Kościół parafialny w Brzozowie wskazano, jako jeden z przykładów tworzących zasób murowanej, zabytkowej architektury sakralnej epoki nowożytnej podkarpacia. W grupie tej wymieniono także kościół klasztorny popauliński w Starej Wsi. Kościół parafialny w Przysietnicy przywołano, jako wartościowy przykład świątyni o interesujących rozwiązaniach architektonicznych i wysokich wartościach zabytkowych z okresu międzywojennego, jako neobarokową kreację Bronisława Wiktora ze Lwowa. Kościół parafialny w Humniskach wymieniono, pośród świątyń należących do grupy najstarszych zachowanych w województwie kościołów drewnianych i charakteryzujących się wybitnymi wartościami architektonicznymi. Kolejno wzmiankowana ta świątynia została, jako przykład budowli przebudowanych i rozbudowanych na przestrzeni wieku XIX i XX. Kościół parafialny w Zmiennicy (pierwotnie w Jasionowie) wskazano wśród budowli XIX-wiecznych, charakteryzując jego formę na barokową z elementami klasycystycznymi. Pałac w Grabownicy Starzeńskiej wymieniony został wśród XIX-wiecznych rezydencji. Drewniana willa biskupów przemyskich w Przysietnicy wskazana została, jako specyficzny rodzaj rezydencji. Spichlerz w Zmiennicy wymieniono, jako bardzo interesujący przykład architektury, ale zachowany w złym stanie. Budynek ratusza brzozowskiego wskazano pośród budowli użyteczności publicznej, powstałych w XIX i początku XX wieku. Sokolnię Towarzystwa Gimnastycznego wskazano, jako najmniej przekształcony przykład tego typu architektury. Mieszkalne wille podmiejskie Brzozowa wymienione zostały wśród innych, które cechuje najczęściej indywidualizm form i malowniczość. Pośród lepiej zachowanych parków dworskich wskazano założenie w Zmiennicy. Polichromia aut. Strońskiego zachowana w prezbiterium kościoła

w Brzozowie wymieniona została, jako cenny przykład XVIII-wiecznych dekoracji malarskich. Kolejne malowidła ścienne, tym razem autorstwa sanockiego autorstwa Władysława Lisowskiego w kościele w Humniskach wskazano pośród atrybuowanych, ciekawych realizacji z XIX i początku XX wieku. Wyposażenie ruchome kościoła w Przysietnicy wymieniono przy okazji omawiania tematu przenoszenia elementów wystroju ze starego kościoła do nowowypbudowanej świątyni. Osobno wykazano manierystyczne ołtarze z tego wyposażenia, jako najstarsze zachowane na terenie województwa nastawy. Wczesnorenansowa płyta nagrobna Adama Wzdowskiego w kościele w Zmiennicy wymieniona została, jako niezwykle cenny przykład obiektu z kręgu tematyki sepulkralnej. Kościół parafialny w Brzozowie wskazano, jako jedną z nielicznych świątyń najbardziej interesujących pod względem wyposażenia świątyń murowanych. Wyposażenie ruchome i wystrój kościoła Jezuitów w Starej Wsi wymieniono, jako przykład wyjątkowo cennego wyposażenia świątyni klasztornej, zaś wyposażenie kościoła w Humniskach wskazano, jako cenny wystrój świątyni drewnianej. XIX-wieczne witraże w kościele w Grabownicy Starzeńskiej wymieniono wśród innych z tego czasu wpisanych do rejestru zabytków. Zwrócono uwagę na wystrój rzeźbiarski gmachu Sokoła w Brzozowie, jako interesujący przykład dekoracji budynków użyteczności publicznej. Kilka kapliczek ze Starej Wsi i jedną w Humniskach wymieniono w opisie tych zabytków, wskazując na unikatowy ich charakter. Pomniki z Brzozowa i Grabownicy Starzeńskiej podano, jako przykłady dzieł rzeźbiarskich upamiętniających osoby lub zdarzenia historyczne.

Kolejnym ważnym dla ochrony dziedzictwa kulturowego dokumentem jest obowiązujący Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego Perspektywa 2030, który został przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr LIX/930/18 z dnia 27 sierpnia 2018 roku zmieniająca uchwałę w sprawie uchwalenia planu zagospodarowania przestrzennego Województwa Podkarpackiego.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego uwzględniający inwestycje celu publicznego, stanowiące zadania rządowe i samorządu województwa, jest obok Strategii Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030, podstawą do prowadzenia polityki przestrzennej w województwie.

Autorzy Planu podkreślają, że województwo podkarpackie posiada liczne, zróżnicowane pod względem pochodzenia, form funkcjonalnych i architektonicznych zespoły i obiekty zabytkowe, co w połączeniu z wysokimi walorami przyrodniczymi daje możliwość rozwoju turystyki, jako ważnej gałęzi gospodarki regionu. Wśród cech wyróżniających region należy przede wszystkim podkreślić dawną wielokulturowość

i wielowyznaniowość, bogactwo zasobów architektury drewnianej w tym cerkiewnej, dziedzictwo Żydów polskich, dziedzictwo Centralnego Okręgu Przemysłowego, przemysłu naftowego oraz zabytki zespołu Twierdzy Przemysł.

Do najważniejszych materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego zaliczono, m.in. wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO dwa drewniane kościoły gotyckie: w Bliźnem i Haczowie, a także drewniane cerkwie w Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku, zespół klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku oraz zespół zamkowo-parkowy w Krasiczynie.

Z treści Planu wynika nakaz ochrony zlokalizowanych na terenie województwa licznych powojennych, wartościowych obiektów i założeń przestrzennych, ze względu na ich walory artystyczne, architektoniczne, czy historyczne. Nieliczne z nich znajdują się w rejestrze zabytków oraz gminnych ewidencjach zabytków, niektóre spełniają ustawowe kryteria tzw. dóbr kultury współczesnej. Problemem dotyczącym jakości krajobrazu kulturowego jest pogłębiający się brak ładu przestrzennego, objawiający się m.in. rozproszeniem zabudowy oraz jej przypadkowością i bezstylowością. Istotną kwestią jest zły stan wielu obiektów i założeń, niedostateczna ochrona zabytków znajdujących się poza rejestrem, często skutkująca utratą ich walorów, bądź zniszczeniem, a także niska świadomość wartości zabytków techniki, tradycyjnego wiejskiego budownictwa drewnianego, obiektów i założeń architektury modernistycznej, socrealistycznej oraz współczesnej, w tym dóbr kultury współczesnej.

W Planie nakreślone zostały kierunki służące zachowaniu i ochronie zabytkowych obiektów oraz założeń programowych, konieczne do zrealizowania poprzez:

- rewaloryzację historycznych układów urbanistycznych i innych założeń przestrzennych, w tym ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i pozostających poza nim;

- podejmowanie działań służących rewitalizacji założeń przestrzennych

z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich, lokalnego charakteru i specyfiki zabudowy, w sytuacji nagromadzenia negatywnych zjawisk o charakterze nie tylko przestrzennym, ale również społeczno-gospodarczym;

- utrzymanie obiektów zabytkowych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi, dbałość o stan techniczny oraz estetykę ich oraz otoczenia;

- nadawanie nieużytkowanym obiektom zabytkowym nowych funkcji i dostosowanie ich do aktualnych potrzeb, w tym m.in. do celów turystycznych, w sposób niepomniejszający ich wartości zabytkowej, historycznej i kulturowej;

- zachowanie i ochronę zabytków architektury cmentarnej, w szczególności cmentarzy z I wojny światowej, a także cmentarzy oraz pozostałości cmentarzy dawnych mniejszości etnicznych i wyznaniowych;

- zachowanie i ochronę budownictwa drewnianego poprzez utrzymanie wartościowych obiektów *in situ*, przenoszenie obiektów do skansenów, które tego wymagają, a także tworzenie nowych założeń o charakterze skansenów;

- zachowanie i ochronę dziedzictwa archeologicznego poprzez ochronę stanowisk archeologicznych, zagospodarowanie i eksponowanie stanowisk archeologicznych

o własnej czytelnej formie krajobrazowej w celach turystycznych, kulturowych

i edukacyjnych, w tym tworzenie parków kulturowych dziedzictwa archeologicznego.

W Planie wskazane zostały również obszary i obiekty, które miałyby zostać objęte szczególną ochroną i wykorzystaniem turystycznym.

Dokument odnosi się w kilku miejscach także do zagadnień związanych bezpośrednio z gminą Brzozów oraz zabytkowymi obiektami z jej terenu. Zespół klasztorny oo. Jezuitów w Starej Wsi wymieniono pośród innych obiektów, wytypowanych do uznania za pomnik historii. Miasto Brzozów wskazano do

rewaloryzacji historycznego układu urbanistycznego. Kolejno miasto zostało wskazane, jako tworzące Obszar Funkcjonalny Kotliny Jasielsko-Sanockiej; dokonano tu charakterystyki tegoż obszaru.

Ochrona dziedzictwa kulturowego ujęta została również w Strategii rozwoju województwa – Podkarpackie 2030. Dokument ten wyznacza kierunki polityki regionalnej dla różnych poziomów administracji samorządowej oraz partnerów społecznych i gospodarczych. Strategia została uchwalona przez Sejmik Województwa Podkarpackiego w dniu 14 września 2020 roku. Ocena dotychczasowej realizacji Strategii wykazała, że wszystkie istotne kierunki interwencji zapisane w Strategii były lub ciągle są realizowane.

Ramy strategii wyznacza osiem głównych obszarów strategicznych, tj.: gospodarka regionu, infrastruktura techniczna, obszary wiejskie i rolnictwo, ochrona środowiska, kapitał społeczny, współpraca międzynarodowa, ochrona zdrowia oraz zabezpieczenie społeczne.

Celem głównym strategii stało się odpowiedzialne i efektywne wykorzystanie zasobów endo- i egzogenicznych regionu, zapewniające trwałe, zrównoważony i terytorialnie równomierny rozwój gospodarczy oraz wysoką jakość życia mieszkańców województwa.

Obszary tematyczne Strategii przedstawiają kierunki zaplanowanych działań. Tytuł obszaru tematycznego ma charakter ogólny, który precyzowany jest przez cel główny. Operacjonalizacja obszarów tematycznych następuje na poziomie priorytetów, które wraz z celami szczegółowymi obejmują istotne dla rozwoju województwa zagadnienia. Przyjęta struktura części kierunkowej Strategii, wskazuje, iż cele będą realizowane przez wydzielone w priorytetach kierunki działań.

Priorytet 2.3. Strategii rozwoju województwa podkarpackiego odnosi się do kultury i dziedzictwa kulturowego. Jako cel zakłada rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu. Kierunki działań w tym aspekcie skupione są na:

- tworzeniu warunków dla upowszechniania kultury, rozwijania form działalności kulturalnej i interpretacji dziedzictwa wraz ze zwiększeniem kompetencji kulturowych mieszkańców;
- wzmacnianiu współpracy i partnerstwa na rzecz wykorzystania regionalnych zasobów dziedzictwa i kultury współczesnej jako potencjału rozwojowego;
- infrastrukturze kultury i zwiększeniu atrakcyjności dziedzictwa kulturowego.

Stwierdzono, że siłą napędową rozwoju kultury w regionie z całą pewnością mogą stać się główne ośrodki życia kulturalnego, skupione wokół największych miast w regionie oraz miejsc realizacji znanych przedsięwzięć kulturalnych. Wykazano, że w tych lokalizacjach należy rozpocząć tworzenie produktów i marek kulturalnych zarówno instytucji, jak też wydarzeń. Wykreowanie marki kulturalnej powinno oprzeć się na bazie zauważalnej poza regionem aktywności instytucji, rangi wydarzeń czy upowszechnieniu wiedzy o cennych obiektach zabytkowych. Na rozwój województwa w dziedzinie kultury duży wpływ ma jego geopolityczne położenie w sąsiedztwie Ukrainy i Słowacji. Współdziałanie międzynarodowe w tym zakresie powinno zmierzać do zapoczątkowania lub kontynuacji przedsięwzięć, które mogłyby wynieść je do poziomu zauważalnych na arenie międzynarodowej projektów kulturalnych.

Ustalono, że województwo podkarpackie wyróżnia bogate dziedzictwo kulturowe regionu, które należy objąć należyłą ochroną i racjonalnie wykorzystywać zasoby dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest również podejmowanie przedsięwzięć z zakresu ochrony obiektów zabytkowych oraz miejsc cennych kulturowo, czy nowych inwestycji infrastrukturalnych (tj. Podkarpacka Galeria Słowa i Obrazu, Podkarpackie Centrum Nauki), a także modernizacji istniejących. Należy podejmować adaptacje obiektów w celu tworzenia nowoczesnych produktów kulturowych i turystycznych z wykorzystaniem form cyfrowych i wirtualnych. Wagę ochrony zabytków oraz opieki nad zabytkami i ujęcia tych aspektów w strategii regionalnej wskazuje ustawa kierunkowa.

Zakładane efekty realizowanych działań w dziedzinie ochrony, promocji

i zarządzania dziedzictwem kulturowym regionu to:

- ochrona obiektów zabytkowych i miejsc cennych kulturowo, jako element działań prorozwojowych i prospołecznych;
- restauracja i adaptacja obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym przemysłowego, w celu tworzenia innowacyjnych produktów kulturowych i turystycznych;

- poprawa jakości, poszerzanie i budowa nowej infrastruktury kultury, m.in. poprzez realizację projektów adaptacyjnych, modernizacyjnych i technologicznych w instytucjach kultury;
 - realizacja projektów digitalizacyjnych oraz informatycznych mających na celu ułatwienie i poszerzenie dostępu do kultury;
 - realizacja programów (m.in. „Pociąg do kultury”) mających na celu tworzenie ułatwień w dostępie i promocji zasobów kulturowych regionu;
 - budowa Podkarpackiej Galerii Słowa i Obrazu (nowej siedziby biblioteki wojewódzkiej w Rzeszowie) w celu podniesienia efektywności edukacji kulturowej i poziomu kształcenia ustawicznego oraz zwiększenia potencjału funkcjonalnego samorządowych instytucji kultury, a także artystycznego i architektonicznego potencjału regionu;
 - utworzenie Podkarpackiego Centrum Nauki, jako przestrzeni kooperacji nauki
- z kulturą i dziedzictwem oraz wiodącego ośrodka budowy kapitału ludzkiego i społecznego;
- ochrona i promowanie pomników historii, jako elementu dziedzictwa kulturowego regionu, m.in. zespół staromiejski w Przemyśle i Twierdza Przemyśl.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

Studium uwarunkowań i kierunki przestrzennego zagospodarowania gminy Brzozów. Opracowane Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy Brzozów jest dokumentem bardzo istotnym z punktu widzenia zadań wskazanych w niniejszym gminnym programie opieki nad zabytkami. Studium określa bowiem funkcjonalno-przestrzenny rozwój gminy i miasta oraz wskazuje kierunki rozwoju przestrzennego, co ma niejednokrotnie zasadnicze znaczenie dla zachowania wartości krajobrazu kulturowego. W zakresie polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego przyjęto w Studium, że głównymi celami tej polityki są: „zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego”. W zakresie spraw dotyczących ochrony zabytków Studium uwarunkowań opiera się na przygotowanych wcześniej opracowaniach: Studium historyczno-urbanistycznym dla miasta Brzozowa oraz Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów.

W tomie I Studium zatytułowanym Diagnoza i ocena stanu istniejącego wraz

z uwarunkowaniami rozwoju miasta i gminy Brzozów przedstawiono m.in. ocenę stanu funkcjonowania środowiska kulturowego wraz z uwarunkowaniami analizując zarówno historię miasta Brzozów i ziem położonych w obrębie obecnej gminy, ogólną charakterystykę stanowisk archeologicznych poddając analizie osadnictwo pradziejowe i średniowieczne, zachowaną historyczną zabudowę miasta i gminy (architektura sakralna, obiekty użyteczności publicznej, kamienice, wille, zabytkowe domy murowane i zachowane budownictwo drewniane, kapliczki, figury i krzyże przydrożne, historyczne założenia zieleni, a także pomniki przyrody i okazy drzew stanowiące dominanty w krajobrazie). Scharakteryzowano też walory krajobrazowe gminy i obszary chronionego krajobrazu. Przy omówieniu podstawowych uwarunkowań ochrony wartości kulturowych i krajobrazu wskazano na konieczność wprowadzenia na obszarze miasta i gminy stref ochrony konserwatorskiej w celu prawidłowej ochrony zabytkowych obiektów, zespołów obiektów i krajobrazu kulturowego. Strefy te (wytyczone w opracowaniu Studium Ochrony Wartości Kulturowych i Krajobrazu) należy uwzględnić przy konstruowaniu kierunków i polityki przestrzennej. Ustanowiono następujące strefy: „A”-1 – dla zabytkowego kościoła i klasztoru OO. Jezuitów w Starej Wsi, „A”-2 – dla zabytkowego kościoła w Przysietnicy, „A”-3 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Zmiennicy, „A”-4 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Humniskach, „A”-5 – dla zespołu dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej, „A”-6 – dla neogotyckiego zespołu kościelnego w Grabownicy Starzeńskiej, „A”-7 – dla zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach, „B”-1 – dla zabytkowej willi oo. Jezuitów wraz z kaplicą w Starej Wsi, określanej nazwą Góra, „B”-2 – dla zabytkowej willi w Przysietnicy, która pełniła funkcję letniej rezydencji biskupów przemyskich, „B”-3 – dla pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Humniskach. Ustanowiono też obszar ograniczonej ochrony konserwatorskiej „O” dla zachowanych relikwii po założeniu dworsko-parkowym i folwarcznym w Zmiennicy. Wokół zespołów i obiektów usytuowanych w tych strefach wyznaczono, celem zabezpieczenia ich ekspozycji strefy „E”: „E”-1 objęto obszar przylegający od północy i południa do kościoła i klasztoru oo. Jezuitów w Starej Wsi, „E”-2 wyznaczona została dla obszaru położonego pomiędzy

drogą Brzozów-Izdebki, poprzez który jest wgląd na kościół parafialny w Przysietnicy, „E”-3 objęto na przedpolu tzw. Willi biskupów przemyskich w Przysietnicy, „E”-4 wyznaczono dla terenów wokół zabytkowego spichlerza w Humniskach (zaszła pomyłka, gdyż strefa ta dotyczy spichlerza w Zmiennicy), „E”-5 wyznaczono celem eksponowania zespołu kościelno-plebańskiego w Humniskach, „E”-6 wyznaczono między drogą Brzozów-Sanok, a założeniem dworsko-parkowym w Humniskach, „E”-7 objęto obszar ekspozycji dworu w Humniskach od strony Stobnicy, „E”-8 wyznaczono celem eksponowania założenia dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej od strony drogi Brzozów-Sanok, „E”-9 wyznaczono celem utrzymania ekspozycji neogotyckiego kościoła w Grabownicy Starzeńskiej, „E”-10 objęto nieduży otwarty obszar po wschodniej stronie zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach.

Na planszy uwarunkowań zaznaczono też najważniejsze ciągi, punkty i platformy widokowe. W tej części Studium nie wymieniono stref obserwacji archeologicznej (OW), ale zawarto uwagę, że należy im poświęcić uwagę, gdyż mogą mieć wpływ na prowadzenie inwestycji w terenie. W Studium uwarunkowań (w części tekstowej) nie wymieniono stref ochrony konserwatorskiej dla miasta Brzozowa. Zostały one jednak zaznaczone na planszy Kierunki zagospodarowania przestrzennego.

W tomie II zatytułowanym „Kierunki zagospodarowania i polityka przestrzenna

w gminie Brzozów” problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego stanowi istotny element. Pojawia się już na wstępie w określeniu misji i celów strategicznych rozwoju miasta i gminy: „Gmina Brzozów wyróżnia się wyjątkową świetnością historyczną, z dużą liczbą zabytków, klasztorów, o bogatej tradycji w rozwoju szkolnictwa i kultury, aktywności społecznej (...), położona na ważnym trakcie turystycznym, bez uciążliwości komunikacyjnych terenów przemysłowych, (...) z dużymi obszarami krajobrazu chronionego i możliwościami rozwoju funkcji uzdrowiskowych.” Problematyka ta przewija się w kilku rozdziałach, w różnych aspektach polityki przestrzennej miasta i gminy. Zasadnicze wskazania dotyczące ochrony dziedzictwa i ważne z punktu widzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami znajdują się w rozdziale III. p. V. „Kierunki ochrony środowiska kulturowego i krajobrazu”. Uznano, że głównymi celami polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego są: zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego. Zawarto też szereg szczegółowych zapisów dotyczących sposobów ochrony zabytkowych obiektów i układów przestrzennych oraz zasad w zakresie kształtowania harmonijnego współczesnego krajobrazu kulturowego i w zakresie ochrony krajobrazu otwartego. Wydaje się natomiast, że niedostatecznie został potraktowany w tym opracowaniu zasób zabytków archeologicznych zewidencjonowanych na terenie gminy.

Należy przy tym pamiętać, że funkcjonowanie opisanego powyżej studium dobiega, ze względu na zmiany w prawie przestrzennym, końca. W chwili obecnej trwa opracowywanie planu ogólnego gminy. Przystąpiono do opracowywania powyższego dokumentu obejmującego całość terenu w granicach administracyjnych gminy. Zgodnie z ostatnimi zmianami prawa w obszarze ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego zostaną zastąpione przez plan zagospodarowania ogólnego. Jest to dokument, który zgodnie z nowelizacją ustawy w przyszłości (do połowy roku 2026) zastąpi obowiązujące obecnie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Dokument ten będzie, w przeciwieństwie do studium, aktem prawa miejscowego, dlatego też tematyka ochrony zabytków musi być w nim opracowana na wysokim poziomie, aby zapewnić odpowiednią jakość opieki nad dziedzictwem kulturowym zlokalizowanym na terenie gminy.

Jak już wcześniej było powiedziane Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy Brzozów w zakresie spraw dotyczących ochrony zabytków opiera się na przygotowanych wcześniej opracowaniach: Studium historyczno-urbanistycznym dla miasta Brzozowa oraz Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów.

Studium historyczno-urbanistyczne dla miasta Brzozowa. Dokument opracowany został w 2000 roku pod redakcją dra Jana Malczewskiego. Powstał on w celu przygotowania materiałów wejściowych do Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Studium składa się z trzech tomów, z których pierwszy opisowy, zawiera informacje historyczne i wytyczne konserwatorskie, drugi tom zawiera plansze opracowania graficznego analizy zachowanych wartości kulturowych oraz planszę wytycznych konserwatorskich, trzeci zaś posiada formę katalogu zabytków z 93 kartami katalogowymi, zawierającymi informacje niejednokrotnie znacznie przekraczające dane, które znajdują się w kartach ewidencyjnych.

Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów. Opracowanie to powstało w 2000 roku, pod redakcją dra Jana Malczewskiego. Jest to obszerny, trzytomowy dokument, który odnosi się do wielu aspektów, m.in. historycznych, krajobrazowych i konserwatorskich w kontekście całego obszaru gminy oraz zabytków na nim zlokalizowanych. Studium podzielono na rozdziały, w których omówiono zagadnienia związane z topografią i historią gminy, przeanalizowane zostały walory krajobrazowe w odniesieniu ogólnym do obszaru gminy, do strefy otuliny czarnorzecko-strzyżowskiego parku krajobrazowego, do historycznych założeń zieleni, do pomników przyrody i okazów drzew i ich skupisk stanowiących dominanty w krajobrazie. Kolejny – najbardziej rozbudowany – rozdział obejmuje wytyczne konserwatorskie dla różnych grup i stref zabytkowych.

Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2024-2033. Nowa „Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2024-2033” została przyjęta uchwałą LXXV/774/2024 Rady Miejskiej w Brzozowie z dnia 29 kwietnia 2024 r. Obszerny dokument wraz załącznikami stara się definiować najważniejsze cechy i cele dla Gminy na najbliższe lata, a także wskazać słabe strony jej funkcjonowania i możliwe potencjały rozwojowe. Wśród omawianych zagadnień pojawiają się również kwestie związane z szeroko pojętą kulturą w tym ochroną zabytków i ich wartością, zwłaszcza w kontekście rozwoju ruchu turystycznego. Na wstępie podkreślono dużą rolę, która przypadła Muzeum Regionalnemu im. A. Fastnachta w Brzozowie w procesie kształtowania kulturowego oblicza regionu.

W podrozdziale dotyczącym diagnozowania problemów w poszczególnych obszarach w odniesieniu do zabytków wskazano następujące problemy: zły stan drzewostanu w zabytkowym parku dworskim w Zmiennicy, zły stan techniczny dużej części obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków i rejestru zabytków oraz incydenty dewastacji obiektów i przedmiotów kulturowych. Należy zauważyć, że w analizie SWOT słabych i mocnych stron w zasadzie pominięte zostały kwestie dziedzictwa kulturowego gminy, bądź pojawiły się jedynie bardzo ogólnikowe stwierdzenia.

W części analizującej różne strefy zagospodarowania gminy w odniesieniu do obszarów zurbanizowanych zapisano, że konieczne jest zapewnienie ochrony wyznaczonych obiektów cennych i zabytkowych, poprzez wprowadzenie regulacji, określających sposoby ich przebudowy, rozbudowy i adaptacji nie powodującej utraty ich wartości kulturowych oraz zasady kształtowania zabudowy w ich sąsiedztwie, zapewnienie ochrony ekspozycji punktów widokowych, poprzez wprowadzanie regulacji dotyczących usytuowania i ograniczania gabarytów nowo realizowanej przekształcaniej zabudowy w ich sąsiedztwie, wyznaczenie i ochronę lokalnych, atrakcyjnych otwartych widokowych w istniejących i nowo realizowanych zespołach zabudowy. Zapis ten ma dużą wartość w odniesieniu do ochrony dziedzictwa kulturowego.

W analizowanym opracowaniu wyodrębniono 9 obszarów strategicznej interwencji, wśród których znalazły się pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Zmiennicy, zespół kościoła i klasztoru OO. Jezuitów w Starej Wsi, obszar w Górkach, na którym znajduje się zabytkowy kościół, Grabownica Starzeńska z zabytkowym neogotyckim kościołem oraz zespół staromiejski Brzozowa. Wśród różnorodnych priorytetów przewidzianych dla tych obszarów wymieniono m.in. poprawę stanu zachowania obiektów zabytkowych.

Szerzej zasób zabytków gminy opisano w załączniku do strategii pn. „Diagnoza sytuacji przestrzennej, gospodarczej i społecznej Gminy Brzozów”. Analizie poddano tutaj uwarunkowania przestrzenne, omawiając przy tym kształtowanie się układów ruralistycznych oraz urbanistycznych składających się na obszar gminy, a także ich przekształcanie na przestrzeni wieków w kontekście rozwoju regionu i przekształceń społecznych, np. związanych z ekspansją osadnictwa żydowskiego. Szerzej opisano kwestię funkcjonującego przed wojną w Brzozowie uzdrowiska oraz zabudowy przyrynkowej Brzozowa. W podrozdziale dotyczącym walorów przyrodniczych i kulturowych opisano zasób zabytkowy regionu, poczynając od zabytków sakralnych i pozostałości zespołów dworsko-parkowych, a także gmachów użyteczności publicznej, budynków mieszkalnych oraz zabytków sepulkralnych. Najcenniejsze zabytki, wpisane do rejestru zabytków zostały tutaj pokrótce scharakteryzowane. Wspomina się tutaj również o zasobie Gminnej Ewidencji Zabytków oraz o cmentarzach wojennych i żydowskich. Całkowicie pominięto tutaj kwestię zasobu archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy. W dalszej części opracowania opisano ścieżki edukacyjne i szlaki turystyczne, które przebiegają w pobliżu obiektów zabytkowych.

Podsumowując należy podkreślić, że zapisy strategii dość ogólnikowo traktują kwestię ochrony dziedzictwa kulturowego gminy. Zapisano tutaj co prawda potrzebę ochrony i opieki nad obiektami

zabytkowymi, jednakże bez wskazania jakichkolwiek konkretnych działań w tej materii. Poprzednia wersja omawianego dokumentu na lata 2014-2024 znacznie szerzej, chociaż też niedoskonale, odnosiła się do kwestii ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy.

Gminny Program Rewitalizacji Gminy Brzozów na lata 2016-2026. Dokument ten został opracowany w związku z możliwością pozyskania środków zewnętrznych. Ponieważ rewitalizacja obszarów zdegradowanych zakłada optymalne wykorzystanie specyficznych uwarunkowań danego obszaru oraz wzmacnianie jego lokalnych potencjałów (w tym także kulturowych) dokument ten dotyczy także terenów / obiektów zabytkowych. Pojawiają się one w analizie strefy technicznej i w następujących podpunktach: 4.5.1. Infrastruktura techniczna i mieszkalność; wskazano, że rewitalizacji wymaga budynek Towarzystwa Gimnastycznego Sokół oraz zabytkowa siedziba biblioteki w Brzozowie, 4.5.2. Granice stref ochrony konserwatorskiej; wskazano, że: „na całym obszarze gminy występują liczne obiekty niezewidencjonowane o cechach zabytkowych i wartościach historycznych, etnograficznych i estetycznych, m.in. kapliczki, figury i krzyże przydrożne, będące akcentami krajobrazowymi oraz istotnymi elementami tożsamości kulturowej gminy”. Zapis ten nie ma odniesienia do stanu faktycznego, gdyż większość z tych obiektów znajdowała się w Gminnej Ewidencji Zabytków przed 2013 rokiem.

Następnie omówiono strefy ochrony konserwatorskiej za Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Brzozów oraz wykazano zabytki z terenu gminy wpisane do rejestru zabytków nieruchomych – 32 obiekty. Dokonano tutaj identyfikacji problemów – wymieniono m.in. dwa dotyczące obiektów zabytkowych: zły stan zachowania części obiektów zabytkowych; brak zabezpieczeń przeciwpożarowych i przeciwwłamaniowych w obiektach zabytkowych.

W kolejnym podrozdziale wskazano skalę i charakter potrzeb rewitalizacyjnych – określono tutaj w kilku sferach również potrzeby dotyczące dziedzictwa kulturowego. W sferze społecznej wskazano na podtrzymywanie tradycji i zachowanie dziedzictwa kulturowego; bardziej efektywne eksponowanie i promowanie dorobku kulturowego. W kolejnych sferach te potrzeby pośrednio dotyczą zabytków, a właściwie ich wykorzystania do potrzeb rewitalizacji. Wśród nich możemy wymienić: w sferze technicznej i przestrzenno-funkcjonalnej rozwijanie (...) ścieżek rowerowych oraz szlaków pieszo-spacerowych i turystycznych; lepsze zagospodarowanie i zwiększanie estetyki przestrzeni publicznych; w sferze gospodarczej promowanie walorów inwestycyjnych i turystyczno-krajobrazowych.

Opracowując Gminny program rewitalizacji dokonano także analizy SWOT,

w której zasób zabytków, stopień zachowania ich substancji zabytkowej oraz wysoki udział wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w budżecie gminy określono, jako jej mocną stronę. Natomiast wśród słabości wskazano degradacją walorów architektonicznych oraz niezadowalający stan części substancji zabytkowej. W szansach określono ogólnie, że istnieje możliwość wykorzystania funduszy unijnych na finansowanie zachowania i ochrony środowiska kulturowego. Następnym krokiem było określenie dziesięciu potencjalnych obszarów rewitalizacji, z których osiem zawierało obiekty lub zespoły obiektów zabytkowych. Tylko jeden z nich – obszar Brzozów w największym stopniu spełniał wymagania terenu do objęcia rewitalizacją.

Przechodząc już do konkretnych działań, których realizacja ma wpłynąć na założony cel rewitalizacji autorzy Gminnego Programu Rewitalizacji mając na uwadze wagę dziedzictwa kulturowego wyartykułowali następujące działania: Strefa społeczna. Cel 1.3; Strefa gospodarcza. Cel 2.2; Strefa przestrzenno-funkcjonalna. Cel 4.4 i 4.5 – Strefa techniczna. Cel 5.2. Wśród celów operacyjnych i kierunków działań służących eliminacji lub ograniczeniu zjawisk negatywnych zapisano: pielęgnowane i wyeksponowane dziedzictwo kulturowe; poprawa stanu technicznego i wyglądu zabytków; promowanie i udostępnianie dziedzictwa kulturowego gminy; wzrost wykorzystania walorów turystycznych obszaru; zwiększanie i uatrakcyjnienie oferty turystycznej; promowanie oferty turystycznej; wspieranie działań uczestników branży turystycznej na rzecz rozwijania sieciowej, zintegrowanej oferty turystycznej; eksponowanie i udostępnianie zabytków; poprawa funkcjonalności i estetyki przestrzeni publicznych; porządkowanie i zwiększanie estetyki przestrzeni publicznej. Ponadto zapisano tutaj istotne z punktu widzenia ochrony zabytków postulaty zmierzające do większej spójności i funkcjonalności obszaru poprzez dostosowanie do obowiązujących przepisów podstawowych dokumentów planistycznych gminy oraz opracowywanie i aktualizację dokumentów planistycznych wspierających rozwój obszarów zdegradowanych.

W rozdziale nr 5.2 zapisano istotne postulaty związane z poprawą stanu technicznego, bezpieczeństwa oraz stopnia udostępniania zabytków. Przewidziano tutaj poprawę stanu technicznego i zabezpieczeń

obiektów zabytkowych, promocję zabytków i dziedzictwa kulturowego gminy, wspieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych, pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego. Działania powyższe mają być realizowane poprzez jedenaście projektów podstawowych oraz jeszcze trzy dodatkowe. Tematyka ochrony, zachowania, zagospodarowania zabytkowego dziedzictwa Brzozowa została poruszona w następujących projektach (kolejność wg pierwotnej numeracji):

- Projekt 1 pn. Rewitalizacja obszaru miejskiego w Brzozowie. W ramach tego projektu pracom remontowym mają być poddane budynki Sokoła (Brzozowski Dom Kultury)

i willa będąca siedzibą Biblioteki Miejskiej.

- Projekt 4 pn. Budowa parkingu wielopoziomowego przy ul. Piastowej w Brzozowie wraz z przebudową ul. Piastowej. Inwestycja ta nie dotyczy konkretnego zabytku, ale całej panoramy historycznego centrum Brzozowa, która w szczególny sposób została wyeksponowana poprzez realizację obwodnicy. Tego typu inwestycja może negatywnie wpłynąć na jej ekspozycję.
- Projekt 8 pn. Prace konserwatorskie i budowlane w budynku byłego Kolegium Księży Misjonarzy. Zaplanowane działania zawarte w projekcie to prace remontowo-konserwatorskie dachu z wymianą pokrycia oraz prace remontowo-konserwatorskie wewnątrz budynku na parterze.
- Projekt 9 pn. Prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy zespole kościelnym w Brzozowie wraz z jego wyposażeniem i zagospodarowaniem otoczenia.

Wynikiem działań przeprowadzonych w ramach rewitalizacji Brzozowa ma być wieloaspektowa poprawa warunków życia będąca w konsekwencji motorem rozwoju miasta, a w konsekwencji całej gminy. Efekt ten ma być osiągnięty m.in. poprzez poprawę stanu znajdujących się na tym obszarze kilku zabytków oraz właściwego ich zagospodarowania.

Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego. Gmina Brzozów dysponuje obecnie 38 obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, które łącznie obejmują powierzchnię zaledwie 66 hektarów. Stanowi to jedynie około 0,6% całkowitej powierzchni gminy, co wskazuje na bardzo ograniczony zasięg planowania przestrzennego w formie planów miejscowych. Obszary objęte tymi dokumentami przeznaczone są głównie pod zabudowę mieszkaniową, usługową, przemysłową oraz infrastrukturę techniczną. W praktyce oznacza to, że zdecydowana większość inwestycji realizowana jest na podstawie decyzji o warunkach zabudowy (tzw. „WZ”) lub decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego. Warunkiem ich wydania jest zgodność z przepisami odrębnymi, co w wielu przypadkach wystarcza do rozpoczęcia procesu inwestycyjnego bez potrzeby opracowywania planu miejscowego. Taki stan rzeczy skutkuje niskim zainteresowaniem tworzenia nowych planów zagospodarowania przestrzennego dla pozostałych terenów gminy. Jednym z głównych powodów tej sytuacji są wysokie koszty związane z opracowaniem planów miejscowych. Obejmują one m.in. konieczność sporządzenia map zasadniczych w skali 1:1000, które są niezbędne do prawidłowego przygotowania dokumentacji planistycznej. Dodatkowo, każdorazowe przystąpienie do sporządzenia nowego planu wiąże się z koniecznością aktualizacji Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, tak aby było ono zgodne z obowiązującymi przepisami prawa. To z kolei generuje kolejne koszty i wydłuża cały proces planistyczny. Warto zaznaczyć, że sytuacja ta nie jest odosobniona – podobne mechanizmy obserwuje się w wielu gminach na terenie całego kraju. Decyzje o warunkach zabudowy stały się dominującym narzędziem planowania przestrzennego, wypierając miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które – choć bardziej precyzyjne i przewidywalne – są znacznie droższe i bardziej czasochłonne w opracowaniu. Opisanym tendencjom ma zapobiegać wdrażany przez gminy, opisany powyżej, plan zagospodarowania ogólnego.

6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

a. Zarys historii obszaru gminy Brzozów.

Gmina Brzozów leży w środkowej części województwa podkarpackiego,

w powiecie brzozowski, na Pogórzu Dynowskim. Jest to gmina miejsko-wiejska, a miasto Brzozów pełni funkcję jej siedziby. Gmina znajduje się na skrzyżowaniu historycznych szlaków handlowych i jest dobrze skomunikowana z innymi miastami regionu. Gmina Brzozów graniczy z pięcioma gminami powiatu

brzozowskiego: Haczowem, Jasienicą, Rosielną, Domaradzem, Nozdrzem i Dydnią, oraz z dwiema gminami powiatu sanockiego: Sanokiem i Zarszynem.

Obecnie istniejąca gmina Brzozów została ukształtowana w wyniku reformy administracyjnej w 1975 roku. W latach 1975-1998 gmina Brzozów należała do województwa krośnieńskiego, a przed 1975 rokiem do województwa rzeszowskiego.

Gmina Brzozów składa się z miasta Brzozów oraz następujących wsi: Grabownica Starzeńska, Górki, Humniska, Przysietnica, Stara Wieś, Turze Pole i Zmiennica.

Uchwytnie źródłowo początki osadnictwa na terenie miasta i gminy Brzozów sięgają połowy XIV wieku. Wcześniej ten zasiedlony jedynie fragmentarycznie obszar stanowił część Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Wielu badaczy podkreśla, że obszar ten niemal w całości pokryty był wcześniej puszcza i dopiero akcja kolonizacyjna zorganizowana przez Kazimierza Wielkiego po 1341 roku ten stan rzeczy zmieniła (ziemia sanocka przyłączona została do Państwa Polskiego w 1345 roku). Zachowany przywilej lokacyjny wsi Brzozowe z 1359 roku wydany przez Kazimierza Wielkiego, w którym król zezwalał Stefanowi, synowi Wojosta z Sobniowa na lokację nowej wsi w lesie zwanym Brzozowe nad Stobnicą, to jednocześnie pierwsza informacja poświadczająca kolonizację tych terenów. Była to lokacja na prawie niemieckim, na surowym korzeniu, z 20-letnią wolnizną dla osadźców.

Obszar wsi ustalono na 50 łanów frankońskich z sołectwem o powierzchni 3 łanów

i uposażeniem kościoła wielkości 2 łanów. Sołtys – osadźca otrzymał prawo do wybudowania dwóch karczem, dwóch młynów o czterech kołach oraz do założenia dwóch stawów. W 1384 roku królowa węgierska Maria nadała tę wieś wraz z kilku innymi miejscowościami (m. in. pobliskim Bliznem i Domaradzem) biskupstwu przemyskiemu tworząc załążek późniejszego rozległego zespołu dóbr biskupich skupionych wokół Brzozowa. Lokowanej w 1359 roku wsi nie należy jednak utożsamiać z obecnym Brzozowem. Miasto zostało założone nieco później, już po nadaniu tego obszaru biskupstwu przemyskiemu, a powstało najprawdopodobniej na terenie „wykrojonym” z obszaru lokowanej w 1359 roku wsi. Data tej nowej lokacji nie jest znana. Musiało to jednak nastąpić tuż po wspomnianym nadaniu z 1384 roku, ponieważ już w 1388 roku mowa jest o wójtostwie brzozowskim (Bresen). Pierwsza informacja, wymieniająca Brzozów jako miasteczko (oppidum) pochodzi z 1413 roku. Miasto lokowane na obszarze 12 łanów frankońskich, przejęło nazwę dawnej wsi, a ta z kolei początkowo funkcjonowała jako przedmieście Brzozowa. Do około połowy XV wieku, tak miasto jak i starszą osadę określano nazwą Brzozów, a następnie tę lokowaną w 1359 roku wieś zaczęto określać

w piętnasto- i szesnastowiecznych dokumentach, jako Stara Wieś (Starawyesz – 1460, Antiqua villa a Brzozow – 1565), choć jeszcze w 1515 roku Stara Wieś funkcjonowała w dokumentach jako przedmieście Brzozowa. W 1430 roku brzozowskie wójtostwo dziedziczne (2 łany pól uprawnych oraz część dochodów z czynszów i opłat sądowych) zostało wykupione przez biskupa przemyskiego Janusza za kwotę 800 grzywien. Biskupi przemyscy urządzili w Brzozowie swoją rezydencję i już w 2 ćwierci XV wieku istniał tu drewniany dwór.

W 1488 roku miasto otrzymało od króla Kazimierza Jagiellończyka przywilej na jarmark doroczny w dniu 4 października, a w 1520 roku Zygmunt I Stary nadał miastu drugi jarmark, który miał się odbywać w dniu św. Barbary (4 grudnia). Na XV i XVI wiek przypada okres intensywnego rozwoju miasta i w 2 połowie XVI wieku Brzozów był jednym z największych ośrodków miejskich w ziemi sanockiej. Działo tu dobrze rozwinięte rzemiosło (w 1589 roku było 49 rzemieślników – m.in. garncarzy, jedwabników, kowali, kuśnierzy, piekarzy, rzeźników, szewców) i już w 1 ćwierci XVI wieku utworzono bractwo rzemieślnicze. W mieście funkcjonowała szkoła – początkowo parafialna, a od XVI wieku miejska. Tuż przed 1500 rokiem biskup Mikołaj Krajowski ufundował przytułek dla ubogich, wzniesiony wraz z drewnianym kościołem pw. św. Zofii w latach 1514-1528. Z 1552 roku pochodzi pierwsza wzmianka o przedmieściu zwanym Porkówka, identycznym niewątpliwie z dzisiejszą Borkówką. Rozwój miasta hamowały pożary i inne klęski elementarne, m.in. pożar z około 1522 roku i dotkliwy pożar z 1594 roku, kiedy to zgorzało 77 budynków w mieście, szpital dla ubogich wraz z kościołem pw. św. Zofii i dzwonnica kościoła parafialnego.

Powracając do początków osadnictwa na obszarze gminy Brzozów, udokumentowanego w źródłach pisanych i przypadającego na okres po roku 1345 należy stwierdzić, że proces osadniczy przebiegał na tym terenie stosunkowo szybko, a sieć osadnicza wytworzona w 2 połowie XIV i 1 ćwierci XV wieku nie uległa już w późniejszym czasie większym przeobrażeniom.

Jedną z najstarszych wsi gminy, zasiedloną jeszcze przed połową XIV wieku

(o czym świadczą zarejestrowane stanowiska archeologiczne) jest Grabownica Starzeńska. W źródłach pisanych wieś pojawia się już w datowanym na 1377 rok nadaniu przez ks. Władysława Opolczyka wsi Grabownicy Piotrowi, synowi Gruszki (Petro genero Gruschconsis). Nadanie to niektórzy badacze utożsamiają z lokacją, jednak treść dokumentu dość jednoznacznie wskazuje, że wieś w tym czasie istniała już, jak się wydaje, przynajmniej od około 20 lat. W dokumencie brak jest informacji na temat wolnizny, a wyliczone są jedynie powinności tak mieszkańców (poddanych) jak i nowego właściciela. Inną przesłanką wskazującą na nieco wcześniejszą metrykę wsi stanowi też sam opis nadania: „pola orne, łąki, pola, pastwiska, pasieki, stawy rybne, sadzawki, młyny”, a także użycie zwrotu „z wszystkimi jej pożytkami [...] na mocy takiego posiadania, z jakim tę wieś myśmy posiadali dotychczas” co niewątpliwie nie wskazuje na zupełnie „świeżą” lokację wsi. Potwierdzeniem tego nadania był dokument wystawiony w 1408 roku przez króla Władysława Jagiełłę dziedzicowi Grabownicy Piotrowi (Pietraszowi) i jego szwagrowi Andrzejowi. Sukcesorzy Piotra dzierżyli Grabownicę przez cały XV i XVI wiek, początkowo gospodarując nią wspólnie, a następnie dzieląc na części (syn Piotra Mikołaj zwany Czeszykiem, jego synowie: Mikołaj i Wilhelm (Wilam), którzy dokonali podziału wsi – Mikołaj otrzymał część od strony Lalina, Wilam od strony Humnisk). Z połowy XV wieku pochodzą pierwsze wzmianki o istnieniu dworu w Grabownicy (w części należącej do Wilama i jego spadkobierców), a pierwsza wzmianka o parafii grabownickiej (będąca zapisem dla plebana dokonany przez Piotra Pełkę) z 1476 roku. W początku XVI wieku część należąca do spadkobierców Mikołaja została podzielona między trzech braci: Mikołaja, Wilhelma i Zawiszę. W tym czasie w ich części Grabownicy istniały trzy dwory: dwa wzniesione przez Mikołaja i Wilhelma oraz stary dwór z trzema sadzawkami będący własnością Zawiszy. Właścicielem drugiej części wsi był w latach 1483-1505 syn Wilama Paweł (zw. Pełką). Zarządzanie wsią przez czterech właścicieli prowadziło do licznych konfliktów czego wyrazem są liczne zapiski

w aktach sanockich. W 1530 roku Grabownica posiadała trzech właścicieli – Andrzeja (3,5 łana pola, młyn i karczma), Stanisława (2,1/4 łana) i Piotra (1 łan). W latach 1538-1548 wymienieni są, jako właściciele tylko Andrzej i Stanisław.

Nie do końca wyjaśniona jest kwestia lokacji Górek, które być może również były osadą znacznie starszą, powstałą jeszcze w czasach ruskich. Miejscowość ta z pewnością istniała przed 1376 rokiem i była urządzona według prawa polskiego. W 1376 roku Władysław Opolczyk pozwolił Stanisławowi Toce założyć wieś Górki nad potokami „Schowa i Lubachowa” na 60 łanach frankońskich przenosząc je z prawa polskiego na magdeburskie, nadając mu sołectwo obejmujące 4 łany i rzemieślników, pozwalając wybudować młyny i przeznaczając na pastwisko jeden łan. Sołtys winien służyć w wyprawie z kopią i łucznikiem na dobrych koniach. Z kolei z danych zebranych przez A. Fastnachta wynika, że tenże Władysław nadał Górki w lenno Benkowi z Żabokruk herbu Hołobok, staroście sanockiemu, który występuje jako świadek w ww. przywileju lokacyjnym z 1376 roku. W 1387 roku król Władysław Jagiełło zatwierdza Benkowi to nadanie i przenosi je z prawa lennego na dziedziczne. A. Fastnacht uznał, że ze względu na występującą w dokumentach nazwę jednego z wymienionych potoków „Lubachowa”, nadanie to nie dotyczyło wsi Górki tylko Lubatowej położonej nad potokiem Lubatową (Lubatówką). Problem pojawia się jednak w związku z faktem sprzedaży przez Zyndrama z Maszkowic wsi Lubatowej w 1408 roku biskupstwu przemyskiemu, podczas gdy w 1409 roku właścicielem wsi Górki jest nadal Benko z Żabokruk, który w tymże roku uposaża kościół parafialny w Humniskach i przyłącza do niego wieś Górki (nie może być raczej wątpliwości, że chodzi tu o pobliskie Górki brzozowskie). Pozostaje jedynie kwestia identyfikacji owych dwóch potoków „Schowa i Lubachowa”. Zauważmy jednak, że Górki, w przeciwieństwie do Lubatowej, położone są de facto nad dwoma potokami – jednym wpadającym do Zmienniczki nazywanym dawniej Sczyrkowy, drugim wpadającym do Stobnicy, który nazywany jest Leluta. Pytanie jedynie czy w XIV wieku potoki te nazywano „Schowa” i „Lubachowa”? W 1424 roku, jako właściciel wsi występuje nieznany bliżej Zygmunt z Górek (być może syn Ścibora z Oględowa), w latach 1424-1425 wdowa po nim Anna i brat Jan, a w latach 1436-1437 Mikołaj Górecki, który sprzedał sołectwo Jerzemu Matiaszewiczowi Humnickiemu. W rękach Humnickich dobra te znajdowały się jeszcze w 1589 roku. W 1443 roku odnotowano we wsi istnienie dworu z rolami, karczmą i młynem. Pisząc o Górkach należy jeszcze wspomnieć o związanej z nią Woli Góreckiej, która w źródłach XV- i XVI-wiecznych występowała pod różnymi nazwami (Goreczka Wola, Goreczka Wolia – 1461, Sczyrkowa Vola – 1478, Szwyerkowa Volya – 1508, Szczyrzyczkowa – 1515, Gerzykowa Wolia – 1589), jako odrębna miejscowość. W 1461 roku była własnością Jakuba z Woli Góreckiej, a od 1464 Humnickich.

Kolejną miejscowością, której datę powstania można w przybliżeniu określić na koniec XIV wieku, jest Przysietnica. Dokładnej daty lokacji miejscowości wprawdzie nie znamy, ale zachowało się odnowienie przywileju lokacyjnego pochodzące z 1440 roku wydane dla szlachetnego Jana Hłaska (Hlassko) z Jarosławic, sołtysa w Przysietnicy. Dokument ten był wzorowany na pierwszym przywileju. Dzięki temu wiadomo, że zgodę na lokację wsi na prawie magdeburskim wydał bp przemyski Maciej, którego początek urzędowania przypada na rok 1392 i datę tę należy traktować, jako terminus post quem lokacji wsi. Zasadzą wsi i karczownikami był niejaki Szczepan (Stephan). Wieś powstała w dobrach biskupich na 60 łanach, na karczunku leśnym, z czego 4 łany otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla kościoła, a jeden na wygon dla bydła. Sołtys mógł wznieść młyn, karczmę i założyć stawy rybne, a także osadzić czterech rzemieślników: rzeźnika, szewca, krawca i kowala. Pierwsza pewna informacja o wsi (Przesiecznica) pochodzi z 1413 roku, kiedy to ww. biskup przemyski Maciej nadał ją w dożywocie bohaterowi spod Grunwaldu, miecznikowi krakowskiemu Zyndramowi z Maszkowic, panowi na Humniskach w zamian za obronę przed napadami beskidników „wszystkich wsi i posiadłości należących do biskupstwa przemyskiego” (zapewne klucza brzozowskiego). Po rychłej śmierci miecznika (1414 rok) dobra te ponownie wróciły do klucza brzozowskiego. Jak można wywnioskować z treści tego wystawionego w 1440 roku dokumentu w tym czasie istniał już we wsi kościół (1440 rok), choć pierwsza wzmianka o miejscowej parafii pw. św. Marcina pochodzi dopiero z 1506 roku.

Wsie klucza brzozowskiego, do którego oprócz Przysietnicy należała także Stara Wieś były zarządzane przez administratorów i pozostały własnością biskupstwa przemyskiego, aż do około 1 połowy XX wieku. Data lokacji (nawet przybliżonej) pozostałych wsi gminy Brzozów – Humniska, Turze Pole i Zmiennica – nie jest znana.

Wydaje się, że wsią równie starą jak Brzozów – Stara Wieś, czy Grabownica są Humniska, o których pierwsza znana wzmianka pochodzi dopiero z 1404 roku. Zanotowana w tym właśnie roku zapiska w aktach sądowych (acta succamerarii sanocensis), dotyczyła rozstrzygnięcia przez ówczesnego starostę sanockiego Ścibora z Oględowa sporu granicznego między wsiami Srogów i Grabownica. Związane z tym przeprowadzenie i opisanie granic między wymienionymi wsiami przynosi nam informację o istnieniu w tym czasie wsi Humniska. Ze wzmianki o sołtysie Mikołaju (1429 rok) możemy wnosić, że wieś lokowano na prawie niemieckim. W 1409 roku wspomniany wcześniej Mikołaj Beńko z Żabokruk, właściciel Humnisk i Górek, funduje i uposaża kościół pw. św. Stanisława w Humniskach, dodając wspomnianemu kościołowi jeden łan w Humniskach, „miejsce przy stawie położone poniżej cmentarza i Skotnicę, która pospolicie Wygon się nazywa”, przyłączając do parafii wieś Górki, i nakazując daniny mszalne mieszkańcom obu wsi. W 1413 roku, jako „pan na Humniskach” występuje już w źródłach Zyndram z Maszkowic, a w 1431 roku Matiasz Czarny ze Zboisk herbu Gozdawa (protoplasta rodów Balów, Humnickich i Bireckich), przy czym trudno obecnie ustalić w jakich okolicznościach te zmiany właścicieli nastąpiły. W latach 1436-1473 właścicielem Humnisk był syn Matiasza Czarnego, Jerzy Matiasze(o)wicz Humnicki, późniejszy podkomorzy przemyski i kasztelan sanocki. W 1436 roku wykupił on sołectwo Humnisk od ówczesnego sołtysa Mikołaja, a w roku następnym powiększył swe dobra poprzez kupno wsi Górki od (tegoż?) Mikołaja z Kozłowic za 600 grzywien. Po śmierci Jerzego dobra po nim odziedziczyli jego trzej synowie ks. Jan, Jakub i Rafał. Początkowo trzymali dobra wspólnie jako bracia niedzielni (fratres indivisi), a w 1485 roku dokonali podziału dóbr, na mocy którego właścicielem Humnisk został najmłodszy brat Rafał (zm. w 1511 roku), natomiast Górki odziedziczył Jakub. Tenże Jakub wziął udział w wyprawie mołdawskiej króla Olbrachta w 1497 roku, podczas której zginął. Górki przez krótki okres dzierżyła żona Jakuba – Anna, zm. w 1502 roku, a cały rozległy majątek Jakuba Humnickiego (m. in. Birczę) odziedziczyli synowie Jan (zm. przed 1505 rokiem) i Maciej z Birczy. W posiadaniu Macieja Bireckiego Górki znajdowały się do jego śmierci w 1543 roku. W roku 1533 właścicielami Humnisk byli Stanisław, Jan i Jerzy Humniccy, bracia rodzeni niedzielni.

Stosunkowo późno w materiałach źródłowych pojawiają się miejscowości Turze Pole i Zmiennica przez długi okres powiązane z rodem Jasieńskich.

Najstarsza znana wzmianka o wsi Turze Pole pochodzi dopiero z 1420 roku, choć niewykluczone, że wieś istniała jeszcze w czasach ruskich. Występuje w niej Piotr – sołtys z Turzego Pola (Tursepole). Pierwsza wzmianka o Zmiennicy (Smyńcza), zapisana w aktach ziemskich sanockich pod datą 1432, również dotyczy sołectwa, a ściślej transakcji związanych z jego sprzedażą Pawłowi (Paszce) Jasieńskiemu przez Janusza Glasira. Informacja o istnieniu sołectw pozwala na stwierdzenie, że obie wsie rządziły się już w tym czasie prawem niemieckim. Turze Pole musiało być już podzielone w 1424 roku, ponieważ w tymże roku Mikołaj (Gruszka) z Jasionowa odstąpił swojemu synowi Janowi część, jaką posiadał w tej miejscowości.

Inną część dzierżył prawdopodobnie Szczepan Jasiński, a jeszcze inną trzymali we wspólnocie majątkowej dwaj bracia Jana – Paweł i Dobiesław. Jak pisał P. Dąbkowski dobra te miały „wielu właścicieli poszczególnych działów, w przeważnej jednak części należały do Jasieniowskich”. Dobiesław w 1437 roku sprzedał swoją część szwagrowi, Jerzemu Czeszykowi z Bukowa, co zakwestionował starszy brat Dobiesława Paweł Jasiński, gdyż ich wspólny majątek nie został jeszcze podzielony. Do transakcji tej jednak doszło w 1438 roku, a już rok później Jerzy z Bukowa odsprzedał kupioną od Dobiesława część Turzego Pola, Zmiennicy i Jasionowa temuż Pawłowi (zm. przed 1442 rokiem). W tymże 1438 roku Paweł z Jasionowa sprzedał Mikołajowi, wymienionemu wyżej byłemu sołtysowi Humnisk, swoją część dziedziczną w Zmiennicy wraz z sołectwem za 160 grzywien. W następnych latach dobra w Turzym Polu i Zmiennicy trzymali w części potomkowie Jana, a w części potomkowie Pawła oraz inni właściciele, jak Mikołaj – sołtys w Zmiennicy, który w 1458 roku sprzedał część swych dóbr i sołectwo w Zmiennicy Mikołajowi Radwanowi. Tenże w 1467 roku zastawia swą część wsi z sołectwem z wyjątkiem dworu i ról dworskich Jerzemu (zap. Bukowskiemu). W latach 1453-1497, jako dziedzic z Turzego Pola, Jasionowa i Zmiennicy występuje Stanisław Turopolski. Inną część wymienionych wsi trzymał jego brat Jan, który w 1471 roku sprzedał ją Jerzemu z Bukowa. W 1480 roku w Zmiennicy istnieje młyn, karczma i dwór. W 1532 roku właścicielami Zmiennicy byli Jerzy, Jan i Wojciech Bukowscy, a właścicielem Turzego Pola w 1536 roku niewymieniony z imienia Turopolski. W 1589 roku właścicielami obu wsi były rodziny Sienieńskich i Niedźwiedzkich.

Posiadane dane dla drugiej połowy XVI, XVII i XVIII wieku nie pozwalają

w większości przypadków prześledzić historii poszczególnych miejscowości. Brzozów, Przysietnica i Stara Wieś stanowiły ciągle własność biskupią wchodząc w skład klucza brzozowskiego. W ostatniej dekadzie XVI wieku bp Goślicki przy istniejącym brzozowskim dworze biskupim wniósł kaplicę, a bp Grochowski – po napadzie tatarskim z 1624 roku zabezpieczył dwór jak i miasto przed napadami obwarowując je wałami i fosami, przy dworze założył park i wystawił trzy bramy. W 1631 roku bp Nowodworski podniósł kościół brzozowski do godności prepozytury, a przy kościele ustanowił kolegium mansjonarzy.

Pod koniec XVI wieku i w I ćwierci XVII wieku właścicielem większej części Grabownicy był Jerzy Pełka, fundator w roku 1593 nowego kościoła, plebanii i być może funkcjonującej od 1597 roku szkoły parafialnej, a następnie jego córka Jadwiga, zamężna z Hieronimem Nagórskim. Następnie dobra te przejęła ich najstarsza córka Katarzyna, która poślubiła Jacka Krasowskiego, który występuje jako właściciel wsi około 1640 roku. Drugą część wsi (dwór dolny) trzymał Mikołaj Pełka, syn Andrzeja (wymienianego, jako właściciel części wsi w latach 1538-1548), a następnie Salomea, prawnuczka(?) Mikołaja, młodsza córka Jadwigi i Hieronima Nagórskiego, z którą wiąże się krwawa historia opisana barwnie przez W. Łozińskiego. W 1645 roku Salomea poślubiła Jana Fredrę, pozostawiając liczne potomstwo. Pod koniec XVII wieku Grabownica była w posiadaniu czterech rodzin – Górskich, Mokrzyckich, Rózewskich i Fredrów. Z kolei według wykazu pogłównego z 1676 roku we wsi znajdowały się dwa dworki należące do Jana i Anny Kozłowskich oraz Stanisława Piaseckiego. Droga ożenku (1745 rok) z Konstancją Górską, córką Piotra, grabownicki dwór dolny przeszedł na własność Antoniego Starzeńskiego, a po jego bezpotomnej śmierci – na własność jego brata – Piotra, który około 1760 roku kupił pozostałą część Grabownicy. Po nim odziedziczył wieś syn Ksawery, żonaty od 1799 roku z Katarzyną Jaworską.

Z pozostałych miejscowości w 1589 roku – Humniska, Górki i Wola Górecka znajdowały się ciągle w rękach Humnickich, a Turze Pole i Zmiennica, jak już podano wcześniej, stanowiły własność Sienieńskich i Niedźwiedzkich. Z kolei według spisów podatkowych z 1640 i 1655 roku Humniska należały już do Stanisława Mikołaja Kozłowskiego herbu Poraj, cześnika sanockiego, zmarłego w 1658 roku, a w 1674 roku do Stefana Łaszczowskiego, Turze Pole podzielone było pomiędzy Piotrem Chrzastowskim, synem Marcina (ale w 1656 roku, według komentarzy do rejestru z tegoż roku, pomiędzy synów Marcina: Piotra, Przeclawę, Jana, Andrzeja i Cyryla), a Michałem Zebrzydowskim, późniejszym wojewodą krakowskim. Zmiennica znajdowała się w posiadaniu wszystkich wymienionych wyżej synów Marcina Chrzastowskiego, tak w 1640, jak i 1656 roku. Należy tu jeszcze zauważyć, że rejestr podymnego z 1674 roku, jako posesorów Zmiennicy i Turzego Pola wymienił tylko Chrzastowskich.

Brak natomiast danych odnośnie właścicieli sąsiednich Górek i Woli Góreckiej (Sczirkowej Woli). Wiek XVII to okres wielu dotkliwych klęsk elementarnych, jak i niszczących napadów tatarskich, siedmiogrodzkich i przemarszy wojsk. W 1624 roku Tatarzy zniszczyli dwór w Humniskach, a także wzniesiony pod koniec XVI wieku kościół, plebanię, organistówkę i szkołę w Grabownicy (nowy kościół

wzniesiony został już w 1631 roku). Z kolei wojska Rakoczego w 1657 roku zrabowały i spaliły Brzozów – spłonął m.in. kościół parafialny i kościółek szpitalny św. Zofii, zniszczeniu uległy wszystkie dokumenty miejskie. Dopełnieniem tych wydarzeń było złupienie miasta przez wojska koronne w 1663 roku. Szczególnie dotkliwy był jednak napad tatarski z 1672 roku, który spowodował ogromne straty materialne na obszarze całego województwa ruskiego. Po tym napadzie w Starej Wsi odnotowano jedynie 12 domów, w Przysietnicy 6, a w Grabownicy i Humniskach jedynie dwa domostwa, z których opłacano podatek. Należy jeszcze wspomnieć o pożarach, jakie dotknęły Brzozów w latach 1681, 1691 i 1693.

W końcu XVII i I połowie XVIII wieku w dobrach biskupich nastąpiło duże ożywienie budowlane. W 1676 roku rozpoczęto budowę nowego, murowanego kościoła parafialnego w Brzozowie, prawdopodobnie według projektu Jakuba Solariego, z fundacji bpa Sarnowskiego i miejscowego proboszcza ks. Misiałowicza, który to konsekrowano pw. Przemienienia Pańskiego w 1688 roku. Obok kościoła w I ćwierci XVIII wieku wzniesiono dzwonnice, a po 1742 roku duży budynek Klasztoru Księży Misjonarzy i Seminarium Duchownego. Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta było powstanie w 1724 roku kapituły kolegiackiej. W 1698 roku wzniesiono w Starej Wsi nowy drewniany kościół z fundacji prepozytów brzozowskich ks. Misiałowicza i ks. Doleckiego, a już w 1728 roku biskup przemyski Aleksander Fredro wraz z prepozytem brzozowskim ks. Franciszkiem Goźlińskim ufundowali w Starej Wsi kościół i klasztor pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, jeszcze w tym samym roku sprowadzając do niego oo. Paulinów z Jasnej Góry. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1760 roku. Zarządzona przez bpa Sierakowskiego szczegółowa lustracja klucza brzozowskiego przeprowadzona w 1748 roku pokazywała stan gospodarczy posiadłości biskupiej w połowie XVIII wieku i stanowiła znakomity materiał w badaniach dziejów gospodarczych regionu (lustracja zawierała m.in. przepisane starsze dokumenty, szczegółowy opis granic, opis zabudowań folwarcznych i włościańskich). Zagadnieniem tym zajął się wybitny specjalista w dziedzinie historii gospodarczej Polski Jan Rutkowski. Na potrzeby niniejszej syntezy dodajmy jedynie, że w Przysietnicy istniał w tym czasie folwark biskupi złożony z drewnianych budynków rządówki, gumna utworzonego z trzech stodół, brogu oraz obór oraz stawów rybnych, a po obu stronach drogi wjazdowej na teren folwarku. Zespół ten znajdował się w części wsi określonej na mapie z połowy XIX wieku, jako Baniska. Lustracja wykazała duże rozdrobnienie przysietnickich gospodarstw. W tym czasie znajdowało się tu 110, a w Starej Wsi 107 gospodarstw. W samym Brzozowie mieszkało około 700 osób (mężczyzn, kobiet i dzieci), władze miejskie składały się z burmistrza, 3 rajców, wójta i 6 ławników wybieranych corocznie. W połowie XVIII wieku było w Brzozowie siedem cechów rzemieślniczych: krawiecki, kuśnierski, szewski, piekarski, tkacki, rzeźnicki i tzw. wielki, obejmujący rzemiosła słabiej rozwinięte i stąd niemogące utworzyć samodzielnych cechów (m.in. kotlarzy, rymarzy, stolarzy, garncarzy, kowali). Miasto mogło odbywać 12 jarmarków w roku, a oprócz tego w każdy czwartek odbywał się targ. Dwór pobierał targowe, przy czym mieszczenie brzozowscy byli od niego zwolnieni. W mieście istniało 73 domy mieszczan (33 uboższych, 40 zamożniejszych), 14 zajazdów, 18 tzw. folwarczków tj. gospodarstw rolnych, 11 domów z kramnicami, kuźni i piekarni.

Duży wpływ na upadek znaczenia Brzozowa miał pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, w wyniku którego cały region brzozowski znalazł się pod zaborem austriackim. Wkrótce też nastąpiły zmiany w podziale administracyjnym zagarniętych terenów. Zniesiono województwa, urzędy wojewodów i kasztelanów. Kraj podzielono początkowo na cyrkuły, a następnie na powiaty. Brzozów i okoliczne wsie znalazły się w granicach cyrkułu samborskiego, po 1782 roku w granicach cyrkułu leskiego, a od 1786 roku cyrkułu i następnie powiatu sanockiego. W szybkim czasie, decyzjami władz austriackich, nastąpiły kasaty zakonów Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paolo i oo. Paulinów, zniesienie kolegiaty i kapituły kolegiackiej, a także seminarium duchownego, które w życiu miasta i okolicy zaczynały odgrywać znaczącą rolę. Od tego czasu zaczął się również powolny upadek coraz rzadziej odwiedzanej przez biskupów ich rezydencji w Brzozowie.

Kościół, klasztor i folwark popauliński w Starej Wsi przeszedł na własność Funduszu Religijnego i dopiero w 1821 roku, dzięki staraniom bpa Gołaszewskiego, klasztor starowiejski został przekazany jezuitom. W 1852 roku została erygowana nowa parafia w Starej Wsi obsługiwana przez jezuitów, a w 1874 roku założony został w tej miejscowości klasztor sióstr Służebniczek Niepokalanego Poczęcia NMP. Działające przy parafiach szkoły zostały przekształcone w I połowie XIX wieku w szkoły trywialne.

W Przysietnicy, w dobrach biskupich, na obszarze zwanym Baniskami wzniesiony został w początku XX wieku obszerny budynek przeznaczony na letnią rezydencję biskupów.

W skorowidzach galicyjskich, jako właściciele majątku dworskiego w Grabownicy występują do roku 1850 Aniela z Ostaszewskich i Józef Gniewosz, a od 1852 roku (według innych danych od 1845 roku) Teofil Wojciech Ostaszewski (brat Anieli Gniewosz) – działacz społeczny i gospodarczy, popularyzator oświaty rolniczej i czytelnictwa wśród chłopów, jeden z organizatorów nieudanego powstania w 1846 roku (podczas rabacji chłopskiej w 1846 roku pałac w Grabownicy mocno ucierpiał), marszałek Rady Powiatowej w Brzozowie w latach 1879-1884. Na obszarze dworskim w Grabownicy działał browar, a kolejny właściciel dworu, Kazimierz Ostaszewski, syn Teofila, wielki pasjonat koni, założył tu firmę o nazwie „Pierwszy Instytut Sportowy »Grabownica«”, zajmujący się hodowlą koni, wytwórnią różnych typów powozów, wyrobów rymarsko-siodlarskich i urządzeń stajennych dla koni. W 1892 roku Kazimierz sprzedał dobra bratu Adamowi, następnie właścicielem majątku został Izaak Langsam, a od 1894 roku Paweł Tyszkowski (zm. 1920 rok), który w 1912 roku podarował swoje dobra Akademii Umiejętności w Krakowie.

Właścicielami Górek w 1 połowie XIX wieku byli Giebułtowscy – do około 1833 roku Ignacy, a w 1838 roku Teresa. Następnie od około połowy XIX wieku dobra te były w posiadaniu Aurelii z Giebułtowskich zamężnej z Antonim Morelowskim. W 1858 roku, jako właściciele dóbr tabularnych Górek występują Aleksander Niedźwiecki i jego żona Sylwia z Giebułtowskich, ale w 1868 roku obok Aleksandra i Sylwii pojawia się jeszcze, jako współwłaściciel Antoni Morelowski. W rękach Niedźwieckich (Władysława) Górki znajdowały się jeszcze w 1918 roku.

W 1 połowie XIX wieku Humniska należały do Franciszka Ksawerego Starzeńskiego (w skorowidzu z 1833 roku – spadkobierców Starzyńskiego), zmarłego w 1828 roku. W 1838 roku, jako właściciel dóbr występuje Franz Rabath, a w 1850 roku Julia Motyczyńska. Od około 1852 roku dobra te dzierżyła Łucja Cybulska, która jako właścicielka występuje jeszcze w 1905 roku. W 1918 roku majątek ten znajdował się w rękach Herscha Fischlera i Spółki, od której nabyli go prawdopodobnie antenaci obecnych właścicieli dworu.

Podobnie jak Humnisk, właścicielem dóbr w Turzym Polu w 1 połowie XIX wieku był Franciszek Ksawery Starzeński (w Skorowidzu z 1833 roku – spadkobiercy Starzyńskiego). Po jego śmierci majątek został sprzedany (przed 1838 rokiem) Józefowi Leszczyńskiemu. W rodzinie Leszczyńskich majątek pozostawał aż do początku lat 90-tych XIX wieku, po czym dobra te zakupił w 1891 roku Adam Ostaszewski ze Wzdowa, syn Teofila Wojciecha. Do spadkobierców Adama (zm. w 1934 roku) i Marii z Chłapowskich (zm. w 1941 roku) Ostaszewskich majątek dworski w Turzym Polu należał prawdopodobnie do końca II wojny światowej, po czym w wyniku „reformy rolnej” przeszedł na własność Skarbu Państwa.

Zmiennica, związana niegdyś własnościowo z Turzym Polem, przez cały XIX wiek należała do rodziny Zarębów / Zarembów (Jana, Franciszka, Marii i Wiktorii), a w latach 1905-1918 do Kazimierzy Kozłowskiej. Istniejący tu dwór został spalony podczas I wojny światowej. Z tego dużego założenia do dzisiaj zachował się park wraz z systemem stawów oraz spichlerz z dawnego zespołu folwarcznego.

Ważnym wydarzeniem dla całego obszaru Galicji było uzyskanie w 1867 roku autonomii, ideę której wyrażało sformułowanie „wolna gmina w wolnym państwie”. Przyznanie gminom szerokich uprawnień, co pozwalało na podejmowanie działań zgodnych z interesem lokalnej społeczności niewątpliwie przyczyniło się do ożywiania nie tylko gospodarczego, ale również społeczno-kulturalnego na obszarze Galicji. Zaczęło powstawać szereg instytucji i organizacji – szkoły trywialne, towarzystwa zaliczkowe, kółka rolnicze, o niezwykle szerokim zakresie działalności, które m.in. zajmowały się podnoszeniem kultury rolnej wśród chłopów, strażę ogniową, towarzystwa gimnastyczne, biblioteki, czytelnie, teatry ludowe itp.

Od 1859 roku Brzozów stał się siedzibą nowo utworzonego powiatu brzozowskiego. W 1887 roku w Brzozowie działało bardzo aktywnie 313 warsztatów rzemieślniczych zgrupowanych w 15 rzemiosłach. W 1868 roku utworzono tu czteroklasową szkołę trywialną męską, a w latach 70-tych XIX wieku także dwuklasową szkołę żeńską. W kolejnych latach powstały w mieście: Ochotnicza Straż Ogniowa (1874), spółdzielnia oszczędnościowo-pożyczkowa Towarzystwo Zaliczkowe (1888)

i Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (1893), a w 1909 roku utworzono gimnazjum. Działało tu również stowarzyszenie mieszczan „Gwiazda”. W 1862 roku ustanowiono w Grabownicy stację poboru myta, działała poczta, a od 1888 roku Straż Pożarna. W 1890 roku czynne tu były cegielnia, gorzelnia, browar i młyn. Kółko Rolnicze działało w Grabownicy już w 1904 roku, a od 1908 roku funkcjonowała spółka oszczędnościowo-pożyczkowa. W tym samym roku wybudowano dużą murowaną szkołę, a w 1913 roku

rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego, którą zakończono w 1926 roku. Z kolei w Przysietnicy w 1888 roku w funkcjonowała szkoła, od 1908 roku kasa pożyczkowa Stefczyka, a od 1919 roku Kółko Rolnicze. W tym czasie liczba mieszkańców Przysietnicy wynosiła 1810 osób, które zajmowały 353 domostwa. W 1890 roku funkcjonowały tu dwie karczmy. W Górkach, Humniskach, Starej Wsi i Zmiennicy działały szkoły jednoklasowe. Szkołę w Starej Wsi, usytuowaną tuż przy zespole kościelno-klasztornym wzniesiono

w 1911 roku. W Turzym Polu w początku XX wieku działało Kółko Rolnicze, a w 1907 roku zorganizowano Ochotniczą Straż Pożarną.

Dużą rolę w rozwoju miejscowości regionu brzozowskiego odegrał przemysł naftowy, dając okolicznej ludności możliwość pracy zarobkowej poza rolnictwem, co niewątpliwie miało wpływ na wzrost zamożności mieszkańców podbrzozowskich wsi. Początki eksploatacji ropy naftowej na omawianym terenie przypadają na koniec XIX wieku. Pierwsze kopane szyby naftowe pojawiły się około 1880 roku na obszarze Zmiennicy. Kolejne szyby powstały w Grabownicy, Humniskach, Turzym Polu oraz Starej Wsi, zmieniając na wiele lat krajobraz tych miejscowości.

Ten stosunkowo pomyślny okres w dziejach miasta i okolicznych wsi przerwała pierwsza wojna światowa. Walki jakie toczyły się w okolicach Brzozowa podczas tej wojny najbardziej dotknęły mieszkańców Przysietnicy. W wyniku ostrzału artyleryjskiego spłonęło około 70 budynków, nie obyło się również bez ofiar w ludziach. Znacznie więcej szczęścia mieli mieszkańcy Grabownicy, która pomimo, że również znalazła się pod ostrzałem artyleryjskim, nie poniosła większych strat materialnych.

Początkowe lata po odzyskaniu niepodległości to w brzozowskiem opisywany

w wielu publikacjach okres stagnacji gospodarczej. Regionowi doskwierał brak połączenia kolejowego, którego pomimo starań i zabiegów nigdy nie zrealizowano, w mieście w zasadzie nie istniał przemysł, a okoliczne rolnictwo było mocno rozdrobnione. Rzemiosło i handel chyliły się ku upadkowi – jeszcze w 1887 roku było w mieście 313 warsztatów rzemieślniczych, podczas gdy w 1939 roku pozostało ich już tylko 76. Szansą dla miasta było uwzględnienie go w planach rozwojowych Centralnego Okręgu Przemysłowego, łącznie z budową wyczekiwanego połączenia kolejowego, jednak plany te przerwała II wojna światowa. Nieco lepiej sytuacja wyglądała w miejscowościach, gdzie rozwinął się przemysł naftowy. Najprężniejszą miejscowością w regionie była Grabownica Starzeńska. Wzrost znaczenia tej miejscowości zaowocował powołaniem w 1934 roku zbiorowej gminy wiejskiej Grabownica, w skład której weszły też miejscowości Górki, Grabownica Starzeńska, Grabówka, Humniska, Niebocko i Turze Pole. W 1930 roku w Humniskach urządzono dom sióstr służebniczek starowiejskich, w Przysietnicy w 1928 roku ukończono budowę nowego kościoła parafialnego, w 1938 roku remizy strażackiej. W tym samym roku w Górkach wzniesiono drewniany kościół filialny, a w Grabownicy rozpoczęto budowę nowego budynku szkolnego.

W Brzozowie, pomimo regresu gospodarczego, zrealizowano kilka znaczących inwestycji. Oddano do użytku elektrownię, wzniesiono budynek Państwowego Gimnazjum i Liceum (1931 rok), budynek bursy, ośrodek zdrowia, bibliotekę Towarzystwa Szkoły Ludowej, a także w dobrach biskupich, kompleksu uzdrowiskowego. Budowa uzdrowiska związana była z odkryciem, jakiego dokonano jeszcze w początku XX wieku podczas poszukiwań ropy naftowej w lesie brzozowskim, około 3 km od miasta, na terenach należących do biskupstwa. W wywierconym wówczas otworze o głębokości 300 m natrafiono – zamiast ropy – na niezwykle obfite źródła mineralne – solanki jodowo-bromowej o dużych właściwościach leczniczych. W drugiej połowie lat 20-tych XX wieku ówczesny biskup przemyski, Anatol Nowak podjął decyzję o budowie w tym miejscu zakładu leczniczego. W latach 1925-1927 oczyszczono studnię i zaopatrzone ją w pompę, a następnie wzniesiono szereg obiektów obsługujących uzdrowisko: drewniany, piętrowy dom zdrojowy z kaplicą pw. św. Stanisława Kostki, drewnianą willę nazwaną od imienia fundatora „Anatolówką”, a także łaźienki, dwa baseny, kort tenisowy, budynki gospodarcze itp. Zakład leczniczy, który w zamysłach miał służyć kapłanom diecezji, nabrał charakteru ogólnodostępnego uzdrowiska mogącego jednorazowo pomieścić 150 osób, które specjalizowało się w leczeniu reumatyzmu, krzywicy, miażdżycy i niewydolności nerek (jak napisano w przewodniku z 1964 roku „w Brzozowie leczono choroby kobiece, gościec stawowy, nerwobóle, schorzenia pourazowe, krzywicę, miażdżycę, ischias, blednicę, neurastenię i różnego rodzaju nieżyty”). Uzdrowisko przetrwało II wojnę światową, będąc świadkiem mordy dokonanej przez Niemców w 1942 roku na 1400 Żydach brzozowskich, i uległo zniszczeniu tuż po wojnie – pożar strawił willę „Anatolówkę”, a budynek zdrojowy oraz inne zabudowania i urządzenia zostały zdewastowane i uległy zniszczeniu.

Okres okupacji hitlerowskiej zaznaczył się w regionie licznymi wywózkami na przymusowe roboty do Niemiec, kontrybucjami, rekwizycjami inwentarza, aresztowaniami, egzekucjami, eksterminacją głównie ludności żydowskiej i cygańskiej, ale również polskiej. W 1941 roku utworzony został nowy powiat krośnieński, w którego granicach znalazły się miejscowości gminy Brzozów. Przecistawiając się wyniszczającej polityce niemieckiej Polacy organizowali ruch oporu, prowadząc działania dywersyjne, sabotażowe (np. w Grabownicy) i kolportując prasę podziemną. Pod koniec lipca 1944 roku teren ten zajęły wojska sowieckie, docierając dnia 3 sierpnia do samego Brzozowa

i rozpoczynając okres nowej okupacji, naznaczonej aresztowaniami kończącymi się niejednokrotnie wyrokami śmierci czy zsyłkami do łagrów.

b. Krajobraz kulturowy.

Krajobraz kulturowy to – zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

Ta definicja krajobrazu kulturowego może prowadzić do szeregu nieporozumień, ponieważ dzisiaj niemal każdy krajobraz jest w jakimś stopniu przetworzony przez człowieka, a zatem ma charakter kulturowy. O zabytkowym krajobrazie kulturowym mówimy wówczas, gdy na pewnym obszarze zachowała się jedna z historycznych postaci środowiska naturalnego, dopełniona zabudową, dziełami inżynierskimi czy też innymi elementami właściwymi dla danego typu gospodarki i dla epoki. W zasadzie krajobraz taki nigdy nie jest jednorodny, bowiem konstytuują go elementy nawarstwiające się przez wieki. Jeśli w otaczającym nas krajobrazie nie jesteśmy w stanie dostrzec takich elementów historycznych lub historycznie nawarstwiających się, możemy wówczas mówić o krajobrazie kulturowym zdegradowanym.

Punktami węzłowymi krajobrazu kulturowego są osady miejskie i wiejskie, w których działalność człowieka wyraża się najdobitniej. Na terenie województwa podkarpackiego osady takie powstawały najczęściej w wyniku działalności planistycznej, uwzględniającej zastane elementy ukształtowania terenu, sieci wodnej itp. i rozwijały dalej w oparciu o to pierwotne rozplanowanie.

Analiza map historycznych i współczesnych w konfrontacji z wizjami terenowymi pozwala w większości przypadków na stwierdzenie, że na terenie gminy Brzozów osadnictwo kształtowało się w podobny sposób. Osadnictwo to posuwało się wzdłuż większych dolin rzecznych, zajmując nowe, najdogodniejsze dla rolnictwa nieskolonizowane jeszcze tereny.

Miejscowościami o takim najdogodniejszym położeniu są niewątpliwie Stara Wieś, Humniska i Grabownica Starzeńska. Stosunkowo czytelne kształty tych wsi z kościołami pośrodku, zazwyczaj będącymi wyraźnymi dominantami w krajobrazie, układy pól, obszerne nawsia z rzeczką pośrodku, dwa rzędy zabudowy, zespoły dworskie / folwarczne na krańcach wsi – wszystko to jednoznacznie wskazuje na średniowieczne tradycje rozplanowania tych łanowych wsi.

Podobnie czytelny układ daje się zaobserwować w stosunkowo późno powstałej Przysietnicy (koniec XIV wieku). Tu jednak warunki terenowe przy zakładaniu wsi nie były już tak dogodne jak w przypadku opisanych wyżej miejscowości.

Czytelnością średniowiecznego układu planistycznego charakteryzuje się również miasto Brzozów usytuowane dodatkowo na wzgórzu, w miejscu o dużych walorach obronnych. I tu również wybitną dominantą krajobrazową jest kościół parafialny (niestety, tuż obok niego widzimy jednak jeszcze silniej oddziałującą dominantę, jaką jest ogromna wieża telefonii komórkowej).

Czytelnymi elementami krajobrazu kulturowego pozostają również zespoły pałacowe i dworskie oraz dworsko-folwarczne w Grabownicy, Humniskach i Zmiennicy, osłonięte okazałymi jeszcze pozostałościami parków.

W sposób nieodwracalny przekształcony został natomiast fragment przedmieścia Brzozowa, na którym dawniej usytuowany był zespół pałacowy biskupów przemyskich. Jego układ jest już dzisiaj zupełnie nieczytelny. Nie istnieje też zespół folwarczny (dworski) w Turzym Polu usytuowany niegdyś w pobliżu rozwidlenia dróg do Humnisk i Jasionowa, a także zespół dworski / folwarczny w Górkach, na fragmencie którego stoi dzisiaj stary – drewniany i nowy – murowany kościół.

W krajobrazie gminy Brzozów zachowało się wiele rozpoznawalnych jednoznacznie elementów świadczących o roli, jaką w regionie brzozowskim odgrywał kiedyś przemysł naftowy. Zniknęły wprawdzie

charakterystyczne wysokie wieże wiertnicze, a miejsca gdzie one się wznosiły w większości z powrotem „wchłonęły” lasy, jednak w terenie ciągle pozostało wiele urządzeń technicznych – jednoznacznych śladów działalności wydobywczej, takich jak kiwony, kieraty czy trójnogi. Pozostałością tego przemysłowego dziedzictwa są również przysiółki Grabownicy i Humnisk, które rozwinęły się lub wręcz wyrosły przy kopalniach.

Rzadkie są natomiast przykłady budowli o przeznaczeniu przemysłowym. Zachowanym obiektem tego typu jest młyn w Humniskach.

W krajobraz kulturowy wpisują się ponadto wartości niematerialne. Taką wartością są m.in. znaki gminy Brzozów, które Rada Miejska w Brzozowie ustanowiła w dniu 3 kwietnia 2009 roku. Ustanowiono wówczas symbolikę samorządową oraz określono zasady jej używania. Elementami tej symboliki są: herb, flaga, baner i pieczęć. Herb Gminy Brzozów przedstawia w polu błękitnym ściętą głowę św. Jana Chrzciciela na żółtej (złotej) misie. Flaga Gminy Brzozów ma postać płata o proporcjach szerokości do długości jak 5:8, dzielonego pionowo w proporcjach 3:2; w pasie czołowym na niebieskim tle centralnie ścięta głowa św. Jana Chrzciciela na żółtej misie, pas zewnętrzny dzielony poziomo na 7 siedem pasów – cztery niebieskie i trzy białe, o takiej samej szerokości wyrażającej się stosunkiem 1:7. Pas czołowy symbolizuje miasto, zaś pas zewnętrzny nawiązuje do siedmiu wsi, które wraz z miastem tworzą gminę Brzozów. Baner gminy Brzozów ma dwie formy. Baner jednostronny ma postać prostokątnego płata o proporcjach szerokości do długości jak 3:8, dzielonego poziomo na strefy w proporcji 3:2; w strefie górnej barwy niebieskiej centralnie ścięta głowa św. Jana Chrzciciela na żółtej misie; strefa dolna dzielona pionowo na 7 pasów – cztery niebieskie i trzy białe, o takiej samej szerokości wyrażającej się stosunkiem 1:7. Baner dwustronny ma postać prostokątnego płata o proporcjach i układzie identycznym jak baner jednostronny. Strona lewa jest lustrzanym odbiciem strony prawej. Pieczęć gminy Brzozów są okrągłe o średnicy 35 mm i zawierają w środku herb gminy Brzozów, a w otoku majuskułowy napis odpowiadający podmiotom uprawnionym do używania konkretnej pieczęci.

Wartością niematerialną jest również tradycja ludowa, kultywowana na terenie gminy przez lokalne stowarzyszenia na licznie organizowanych imprezach, czy spotkaniach.

c. Zabytki nieruchome.

Zabytek nieruchomy to zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Tereny gminy Brzozów są wyjątkowo bogate w różnorodne przykłady cennej architektury sakralnej. Ilustrują one zarówno tradycje budownictwa murowanego (m.in. Brzozów, Stara Wieś), jak również drewnianego (Humniska, czy Górki). Świątynie fundowane na przestrzeni wieków są także świadectwem przemian stylowych zachodzących w architekturze. Wybitnym dziełem o znaczeniu krajowym w zakresie sakralnego budownictwa drewnianego jest kościół parafialny w Humniskach. Ze względu na swoją w dużej części zachowaną oryginalną strukturę jest wyjątkowym przykładem pewnej formy rozwiązań przestrzennych, a także jedną z najstarszych świątyń drewnianych w Polsce. Wyróżnikiem gminy pod względem architektury sakralnej jest również zlokalizowanie na jej terenie i to w jednej miejscowości – Starej Wsi – dwóch dużych zespołów zakonnych. Wartościowym w skali nie tylko województwa przykładem barokowego założenia zakonnego jest zespół klasztorny Jezuitów w Starej Wsi. Późniejszym, ale również cennym jest zespół Sióstr Służebniczek Starowiejskich. Inną wartą wyszczególnienia barokową realizacją na obszarze gminy jest kolegiata brzozowska. Brak jest z kolei budowli cerkiewnych, co prawdopodobnie było między innymi wynikiem struktury własnościowej – tereny te należały w większości do biskupstwa przemyskiego.

Na obszarze gminy zachowały się trzy założenia o charakterze rezydencjonalnym. Wyróżnia się wśród nich zespół pałacowo-parkowy w Grabownicy Starzeńskiej. Zespół dworsko-parkowy znajduje się w Humniskach, a ostatni w Zmiennicy, gdzie zachował się jedynie spichlerz oraz pozostałości parku.

Wyróżniającymi się obiektami zabytkowymi na terenie miasta Brzozowa są reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej. Stanowią one zarówno ważny element architektoniczny w krajobrazie miasta i w jego układzie urbanistycznym, jak również są materialnym świadectwem historii miasta i jego rozwoju. W zasobie zabytkowym Brzozowa odznaczają się też, obok architektury sakralnej, dobrym poziomem

artystycznym. W tej grupie obiektów zabytkowych wymienić należy przede wszystkim: ratusz i budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”.

Poniżej przedstawiono – ułożony alfabetycznie – opis najcenniejszych zabytków

z terenu gminy, uwzględniający także układy przestrzenne poszczególnych miejscowości.

Układ przestrzenny miasta Brzozów. Miasto powstało pod koniec XIV wieku (około 1386 roku). Teren pod jego rozplanowanie wybrano na wzgórzu o znacznych walorach obronnych, położonym na lewym brzegu Stobnicy. Przez miasto prowadziły wszystkie istotne w tym rejonie drogi łączące Polskę z Węgrami i Rusią. Takie położenie przy szlakach handlowych musiało sprzyjać rozwojowi miasta i szybkiemu wzbogacaniu się jego mieszkańców. Plan najstarszej części Brzozowa oparty został zapewne o typowy dla średniowiecznych miast polskich – plan szachownicy z rynkiem i wychodzącymi z niego ulicami. Plan ten został jednak zrealizowany tylko częściowo, na co wpływ miało ukształtowanie terenu wokół wzgórza, na którym rozmierzono miasto. Strome skarpy wzgórza mocno ograniczyły zamiary planistyczne, czego wyrazem jest brak wykształconej zabudowy przy uliczkach wychodzących (opadających stromo) z rynku w kierunku północnym. Zastanawiający jest też brak ulic wybiegających z naroży rynku w kierunku wschodnim odnotowany na planie katastralnym z połowy XIX wieku. Być może zatarcie tej części układu spowodowały częste pożary miasta. Rynek posiadał kształt prostokąta o wymiarach 2 x 1,5 sznura. Przez rynek prowadził główny szlak komunikacyjny z wlotem w środkowej części pierzei wschodniej i wylotem w południowo-zachodnim narożu placu. Rynek otaczały jedynie pojedyncze bloki zabudowy. Prawdopodobnie w początku XV wieku w mieście został wzniesiony kościół parafialny, pod który wybrano miejsce przy trakcie do Sanoka, dość nietypowe, jak na średniowieczną lokację miejską, tj. w dość dużym oddaleniu od rynku, na południowy zachód od niego. Już w XV wieku właściciele miasta – biskupi przemyscy wzniesli na przedmieściu dwór, który z czasem rozwinął się w dużą ufortyfikowaną rezydencję, otoczoną licznymi ogrodami, z potężnym zapleczem gospodarczym rozłożonym tuż obok kompleksu folwarcznego. Prace fortyfikacyjne miasta prowadzono po napadzie tatarskim z 1624 roku. Trudno jednak stwierdzić, czy były to pierwsze fortyfikacje, czy też miasto ufortyfikowane zostało już wcześniej. Jednoznaczną pozostałością systemu umocnień miasta jest ul. Podwale. W XV wieku pojawiają się pierwsze informacje o przedmieściu miasta, przy czym niemal do połowy XVI wieku wymieniane jest ono w liczbie pojedynczej, co może świadczyć, że inne przedmieścia do tego czasu nie rozwinęły się. Należy jednak pamiętać, że prawdopodobnie, jako przedmieście określano całą Starą Wieś, która w dokumentach, jako odrębna miejscowość pojawiła się dopiero po pierwszej ćwierci XVI wieku. Przedmieście natomiast określano nazwą „Porkówka” (1552 rok), czyli dzisiejsza Borkówka. Rozwój przestrzenny Brzozowa przez bardzo długi okres ograniczył się jedynie do terenu pomiędzy miastem lokacyjnym, a zespołem rezydencjonalnym biskupów przemyskich, obszaru pomiędzy tymże zespołem a Starą Wsią (ale tylko rozległy zespół folwarczny bowiem zabudowa wzdłuż Stobnicy administracyjnie należały już do Starej Wsi), obszaru przedmieścia Borkówka oraz do okolic kościoła parafialnego. Stan taki ukazuje jeszcze mapa z połowy XIX wieku. Sytuacja taka niewiele się zmieniła nawet po ustanowieniu w Brzozowie siedziby powiatu.

Zespół kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego w Brzozowie. W najeździe widokowym na miasto od strony północnej, jego dominantą jest wczesnobarokowa sylweta brzozowskiej kolegiaty. Znak, że znajdujemy się w miejscu nierozzerwalnie, poprzez historię, związanym z biskupami przemyskimi. Bryła świątyni jest różnicowana poprzez liczne rozbudowy. Charakterystycznym elementem kościoła jest dwuwieżowa fasada opracowana jednak w sposób dość schematyczny. Oprócz malowniczości budynku, dekoracji architektonicznej, główne jej walory poznajemy po przekroczeniu progu kościoła, kontemplując bogactwo wystroju jego wnętrza. Plan kościoła w wyniku kolejnych prowadzonych przy nim prac jest obecnie mało klarowny. Budowę świątyni rozpoczęto około 1676 roku, a jej konsekracja nastąpiła w 1688 roku. W tym czasie powstał kościół jednonawowy na planie krzyża łacińskiego (dwie boczne kaplice), z półkoliście zakończonym prezbiterium, któremu towarzyszyły skarbiec i zakrystia. Dwuwieżowa fasada została ukończona dopiero około 1723 roku. Kolejna faza, która nastąpiła pomiędzy rokiem 1745 a 1757 spowodowała przekształcenie budynku w trójnawową bazylikę emporową z dobudowaną drugą parą bocznych kaplic. W tym też okresie został po wschodniej stronie kościoła wybudowany barokowy budynek kolegium Misjonarzy połączony ze świątynią poprzez umieszczony na arkadach przekryty korytarz. Kolegium jest rozłożystym, piętrowym budynkiem, wybudowanym na planie litery „E”, z krótszym środkowym skrzydłem. Elewacja frontowa (od strony ul. Mickiewicza) zaakcentowana jest na osi pseudoryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem. Oprócz niego dekorację budynku stanowią pilastry oraz gzymsy koronujące. W skład zespołu kościelnego w Brzozowie wchodzi również późnobarokowa

dzwonnica usytuowana na wschód od świątyni, na osi prezbiterium. Dzwonnica kościelna jest to budowla założona na rzucie kwadratu, dwukondygnacyjna, murowana, tynkowana, usytuowana na osi prezbiterium, na wschód od kościoła. Elewacje dzwonnicy są zdobione detalem architektonicznym, który stanowią m. in. bogato profilowane gzymsy pomiędzy kondygnacjami oraz naroża ujęte na całej wysokości pilastrami. Otwory okienne dzwonnicy są zamknięte półkoliście. Dzwonnica kryta dachem namiotowym została zbudowana w 2 połowie XVIII wieku. Wewnątrz znajduje się dzwon z 1798 roku. Kościół parafialny jest połączony murowanym, tynkowanym łącznikiem ze znajdującym się na sąsiedniej działce kolegium misjonarzy. Połączenie kolegium i kościoła znajduje się na piętrze, dolny poziom stanowi arkadowe przejście dla ścieżki procesyjnej okalającej kościół. Łącznik został wybudowany na potrzeby kolegium w czasie jego budowy, tj. w latach 1746-1760.

Budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Brzozowie. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” zostało powołane w Brzozowie w 1893 roku. W 1905 roku, podjęto decyzję o budowie siedziby brzozowskiej sokolnii. W 1906 roku gmina przekazała teren pod budowę gmachu, a w 1909 roku oficjalnie podjęto się budowy przyjmując projekt krakowskiego architekta Jana Sas-Zubrzyckiego i powierzając jej prowadzenie architektowi Stanisławowi Majerskiemu z Przemyśla. W 1912 roku obiekt został oficjalnie oddany do użytku. W czasie II wojny światowej wystrój wnętrza został częściowo zniekształcony przez Niemców. Ucierpiał też budynek – zniszczony i zdewastowany, po wstępnym zabezpieczeniu już w 1944 roku, został gruntownie wyremontowany w kolejnych powojennych latach. W 2 połowie XX wieku przebudowano wnętrza obiektu. Budynek o architekturze charakterystycznej dla twórczości Zubrzyckiego wzniesiono w duchu narodowego romantyzmu z wykorzystaniem motywów neoromańskich i neogotyckich. Patriotyczny i pełen symboli program dekoracji wzniesionego w okresie zaborów budynku, służyć miał sprawie niepodległości Polski. Elewacja wieży ozdobiona jest tarczami herbowymi – herb Brzozowa, tarcza z pieczęcią Rządu Narodowego z powstania styczniowego zawierająca herby Polski, Litwy i Rusi, herb Galicji i Lodomerii oraz popiersiami: Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagiełły, królowej Jadwigi i Tadeusza Kościuszki. Brzozowski „Sokół” to murowany z cegły, dwukondygnacyjny budynek na rzucie zbliżonym do prostokąta z okrągłą trójkondygnacyjną wieżą w północno-zachodnim narożniku i parterową dobudówką od południa. Bryła i elewacje budynku urozmaicone są ryzalitami w elewacjach zachodniej i północnej. Dach czterospadowy, kryty jest blachą, wieża posiada dach ostrosłupowy o pokryciu z dachówki ceramicznej. Bardzo charakterystyczne są ceglane, nieotynkowane elewacje na oblicowanej kamieniem podmurówce, z dekoracyjnymi elementami kamiennymi i tynkowanymi oraz charakterystycznymi, nieregularnie rozmieszczonymi, wystającymi z muru różnej wielkości „guzami” ze spieczonej cegły. Elewacje zwieńczone są formą belkowania z ceglanym fryzem kostkowym i profilowanym gzymsem. Charakterystyczne są dekoracyjnie opracowane szczyty ryzalitów, a zwłaszcza wejściowy ryzalit w elewacji północnej z rzeźbą sokoła na szczycie.

Ratusz w Brzozowie. Budynek usytuowany jest pośrodku płyty Rynku i stanowi najbardziej reprezentacyjny przykład architektury użyteczności publicznej, z racji pełnionych funkcji. Obecnie istniejący brzozowski ratusz wzniesiony został w 1896 roku według projektu Władysława Łuczyckiego. W 1925 roku na wieży zamontowano zegar wykonany w fabryce zegarów Michała Mięśowicza w Krośnie. Ratusz ulegał kilkakrotnym przebudowom, które zmieniały jego pierwotny wygląd. Wieżę, wtopioną w środkową część elewacji frontowej w latach 40-tych XX wieku przebudowano usuwając ostatnią ośmioboczną kondygnację i zwieńczono płaskim czterospadowym dachem. W latach 60-tych XX wieku zrekonstruowano ośmioboczną kondygnację i ostrosłupowy hełm, przywracając wieży pierwotny wygląd (według projektu inż. Jana Wojtowicza). Przebudowano też wejścia do budynku (likwidując wejście od zachodu). Likwidacji uległa też parterowa przybudówka od strony północno-wschodniej zwieńczona tarasem. Ratusz to budynek murowany z cegły, otynkowany, dwukondygnacyjny, posadowiony na wysokim cokole, podpiwniczony, z czterokondygnacyjną wieżą od frontu. Budynek nakryty jest dachem czterospadowym, wieża ostrosłupowym hełmem, kryte blachą. Wzniesiony jest na rzucie wydłużonego prostokąta, z wieżą na planie kwadratu pośrodku elewacji frontowej południowo-wschodniej (czwarta kondygnacja wieży jest ośmioboczna) i ryzalitem pośrodku elewacji tylnej – północno-zachodniej. Ratusz charakteryzuje się harmonijnie skomponowanym, historyzującym wystrojem architektonicznym. Mocniej zaakcentowana została druga kondygnacja budynku i wieża. Na wystrój ten składają się m.in.: gzymsy kordonowe oddzielające kondygnacje i profilowany gzyms wieńczący, profilowane obramienia otworów okiennych, zwieńczenia otworów okiennych II kondygnacji w postaci trójkątnych naczółków, płycinowe podokienniki oraz płycinowo-ramowa dekoracja II kondygnacji i wieży. Zwieńczenie trzeciej kondygnacji wieży tworzy fryz arkadkowy i profilowany gzyms.

Dom ze służbówką przy ul. A. Mickiewicza 23 w Brzozowie. Kamienica wzniesiona została na przełomie XIX i XX wieku; jest to budynek murowany z cegły, o ścianach tynkowanych. Posiada dwie kondygnacje i mezzanino. Elewacja frontowa jest sześcioksiowa; jej podziały pionowe przeprowadzone są przy pomocy gładkich pilastrów tokańskich, rustykowanych w partiach przyziemia. Podziały poziome akcentowane są profilowanym gzymsem. W rustykowanej części przyziemia zachowana jest brama wjazdowa zamknięta lukiem odcinkowym. Okna na piętrze flankowane są kaneluowanymi pilastrami korynckimi, wspierającymi belkowanie i wydatny gzyms. W partiach supraport znajduje się dekoracja z ornamentu rocaillowego wykonana w stiuku. Okna mezzanina znajdują się na osiach okien piętra. Budynek przykryty jest dachem trójsпадowym. Obiekt wraz z zachowaną oficyną reprezentuje cenny przykład mieszczańskiej architektury o charakterze eklektycznym z przełomu XIX i XX wieku.

Elewacja frontowa domu przy ul. ks. J. Bielawskiego 1 w Brzozowie. Kamienica jest budynkiem usytuowanym na skrzyżowaniu ul. ks. J. Bielawskiego z ul. Mickiewicza. Budynek został wzniesiony na początku wieku XX, zapewne na miejscu wcześniejszej drewnianej budowli. Ze względu na swoje charakterystyczne położenie na skrzyżowaniu ulic, od samego początku stanowił bardzo istotny element krajobrazu architektonicznego tej części miasta. W przeciwieństwie do skromnego wystroju elewacji od strony ul. ks. Bielawskiego, budynek posiada niezwykle bogato ozdobioną fasadę od strony ul. Mickiewicza. Fasada ta z formowanym w tynku detalem architektonicznym należy do najbogatszych i najładniejszych w mieście. Ponadto po wyburzeniach części historycznej zabudowy, stanowi jeden z ostatnich relikwów eklektycznej zabudowy centrum Brzozowa.

Elewacja frontowa domu w Rynku nr 2 w Brzozowie. Kamienica usytuowana

w zwartej zabudowie przyrynkowej wzniesiona została w drugiej połowie XIX wieku

i pierwotnie była budynkiem parterowym. Po pożarze miasta w 1907 roku została nadbudowana o jedną kondygnację. Obecnie jest to budynek dwukondygnacyjny z mezzaninem w części strychowej, posiada sięć przejazdową umieszczoną na osi środkowej, prowadzącą do oficyny oddzielonej od frontowej części budynku, niewielkim prostokątnym podwórkim. Elewacja od strony rynku utrzymana jest w duchu eklektycznym: kondygnacja parteru dekorowana jest kształtowanymi w wyprawie tynkowej pseudoboniowaniami, okna piętra posiadają także neorenesansowe obramienia, zakończone płaskim fryzem i wydatnym gzymsem. Mezzanino zwieńczone jest wydatnym profilowanym gzymsem poprzedzonym klasycyzującym kostkowym fryzem. Oficyna nadbudowana została po 1907 roku o jedną kondygnację, pozbawiona jest dekoracji architektonicznej. Analiza historycznej ikonografii Brzozowa, pozwala stwierdzić, iż mimo przebudowy dokonanej przed I wojną światową, budynek w swej dzisiejszej formie zachował plan obiektu istniejącego tam wcześniej, natomiast działka na której jest wzniesiony – mimo późniejszych podziałów – zachowała w swym zewnętrznym obrysie kształt i rozmieszczenie nadane jej po lokacji miasta. Elewacja frontowa budynku stanowi istotną część pierzei południowo-zachodniej rynku Brzozowa. Pierzeja ta jest przykładem jednego z niewielu zachowanych, jednorodnych zespołów budowlanych małego miasta, świadczących o jego historycznych przemianach.

Układ przestrzenny wsi Górk. W przypadku Górek trudno jednoznacznie ustalić dawny układ wsi. Być może miejscowość istniała jeszcze przed przyłączeniem ziemi sanockiej do Polski. Przed 1376 rokiem Górk już istniały i były urządzone według prawa polskiego (ze względu na wymienione w dokumencie potoki „Schowa et Lubachowa” nie wiadomo jednak do końca czy dokument tyczy Górek czy wsi Lubatowa – zagadnienie to zostało szerzej omówione w części historycznej). W 1376 roku zostały przeniesione z prawa polskiego i lokowane na prawie magdeburskim na 60 łanach frankońskich, z sołectwem obejmującym 4 łany oraz pastwiskiem wielkości jednego łana. Wieś istniała przed 1376 rokiem, a w tymże właśnie roku została urządzona wg prawa niemieckiego. W praktyce urządzania wsi według prawa niemieckiego, w przypadku osad już istniejących zastany układ gruntów najczęściej przeorganizowywano na planowy, niwowy. Wydaje się, że tak też postąpiono i w tym przypadku. Układ ten z biegiem czasu musiał jednak ulec częściowemu zatarciu. Odnosząc się do kształtu wsi – być może zastanym kształtem osady w 1376 roku była ulicówka powstała w pobliżu strumienia, z zastrzeżeniem, że jej kształt uległ przekształceniu – być może już podczas ponownej lokacji. Odrębnym zagadnieniem jest istnienie w XIX wieku we wschodniej części wsi bardzo rozległego folwarku, który być może dałoby się powiązać z nadaniem sołtysim, znacznie jednak powiększonym w późniejszym czasie po wykupieniu sołectwa i urządzeniu dworu.

Kościół parafialny (dawny) pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Górkach. Świątynia została wzniesiona w latach 1930-1939, jako placówka filialna parafii w Humniskach. W 1966 roku zamieniono ją

na parafialną, po erygowaniu odrębnej rzymskokatolickiej parafii w Górkach. Obecnie świątynia pełni funkcję kaplicy przedpogrzebowej. Jest to budowla orientowana, bezwieżowa, konstrukcji zrębowej, założona na jednonawowym rzucie sugerującym krzyż łaciński, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium od wschodu i kruchtą od zachodu. Mimo późnego czasu powstania i skromnych walorów artystyczno-architektonicznych jest on obiektem trwale wpisanym w krajobraz kulturowy wsi regionu brzozowskiego.

Układ przestrzenny wsi Grabownica Starzeńska. O Grabownicy, która powstała około 1360 roku nie posiadamy informacji dotyczącej lokacji. Stosunkowo dobrze czytelny do dziś układ rozłogów (zwłaszcza w południowej części wsi), pozwala na stwierdzenie, że była to wieś łanowa. Przy granicy z Humniskami, po obu stronach drogi Brzozów-Sanok dają się częściowo wydzielić grunty, które pierwotnie mogły stanowić nadział sołtysi, na których po wykupieniu sołectwa założono dwór, a później wzniesiono zachowany do dzisiaj pałac. Na mapie katastralnej wsi z połowy XIX wieku cały obszar dworski jest jeszcze doskonale czytelny. Wydaje się jednak wątpliwe, że ten olbrzymi teren od początku stanowił w całości nadział sołtysa. Informacje o kilku właścicielach wsi w XV i XVI wieku, transakcje związane z zakupem gruntów od kmieci, na których stawały dwory, pozwalają na przypuszczenie, że cały ten obszar dworski powstał po wykupieniu

i scaleniu gruntów przynajmniej dwóch właścicieli wsi. Trzecią własność szlachecką,

o której wiadomo, że istniała w części wsi od strony Lalina można identyfikować

z obszarem folwarcznym położonym w środkowej części miejscowości, w połowie XIX wieku określanym, jako „Horożańskie”. Znajdował się tutaj folwark, na obszarze którego w latach 50-tych XX wieku powstała olbrzymia piekarnia, a wzdłuż dawnej drogi folwarcznej wykształciła się zabudowa. Tylko częściowo czytelny jest dzisiaj także nadział plebański, graniczący z dawnym „horożańskim” obszarem dworskim / folwarcznym. Czytelne jest natomiast pokaźne nawsie, usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wiejska, podobnie jak w Starej Wsi, wykształciła się po obu stronach tego nawsia, w większości przy drogach zagumieniowych biegnących „równolegle” do Stobnicy, których przebieg dzisiaj już częściowo został zatarty. W części południowej, gdzie szlak na Sanok nieco odbijał na zachód, zabudowa ciągnęła się krawędzią stoku doliny rzecznej. Warto zwrócić uwagę, że pierwotna zabudowa wsi od strony Humnisk rozpoczynała się w części południowej na krawędzi stoku, równolegle do Stobnicy, na wysokości kościoła, a w części północnej również była znacznie oddalona od głównej drogi biegnącej przez wieś, i dzisiaj wyznacza ją dawna droga zagumienna, biegnąca równolegle do drogi głównej w odległości około 250 m od niej. Dawny układ zatarta nieco zaprojektowana w drugiej połowie XIX wieku droga Grabownica-Dydnia.

Zespół kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja biskupa i św. Józefa w Grabownicy Starzeńskiej. Zespół zlokalizowany jest w północno-wschodniej części wsi, na wzgórzu. W jego skład wchodzi: kościół – ze względu na konfigurację terenu założony na osi pd.-zach. – pn.-wsch., elewacją frontową zwrócony na północny-wschód; dzwonnica zlokalizowana na osi fasady kościoła; nagrobek położony na wsch. od wejścia do świątyni; plebania usytuowana na osi prezbiterium; organistówka usytuowana na zach. od kościoła oraz stodoła położona na południe od plebanii. Kościół posiada wyjątkowe wartości krajobrazowe, poprzez położenie na eksponowanym miejscu wywyższonym ponad zabudowę miejscowości. Świątynia jest trzecią budowlą sakralną powstałą we wsi. Murowany kościół został wybudowany na północny wschód od wcześniejszej świątyni,

w latach 1913-1926; konsekrowany był w 1927 roku. Jego forma utrzymana jest w stylistyce uproszonego neogotyku. Autorami projektu byli sanoczanin: Władysław Chomiak (projektant kościoła w Posadzie Olchowskiej ob. Sanok) i Wilhelm Szomek (projektował kościół w Strachocinie, w Falejówce, budynek Towarzystwa Zaliczkowego w Brzozowie). Natomiast prace budowlane prowadził majster murarski Tomasz Wolański z Sanoka. Malowniczo zlokalizowana świątynia nie jest orientowana ze względu na ukształtowanie terenu. Budowla należy do typu kościołów halowych, transeptowych. Nad całością góruje wieża, częściowo wtopiona w elewację frontową, zwieńczona ostrosłupowym hełmem. Zewnętrzną oprawę kościoła stanowią ceglane ściany, formowane w tym materiale ornamenty oraz gzymsy, nieliczne szkarpy czy płyciny. Naturalnie mocniejszy akcent został położony na elewację frontową, a w szczególności portal i wieżę. Dodatkowo w dwóch niszach fasady zostały umieszczone rzeźby Serca Matki Boskiej i Pana Jezusa. Wnętrze dzielone filarami na nawy zostało w większości przekryte sklepieniami krzyżowymi, a ściany ozdobione polichromią sanockiego artysty Władysława Lisowskiego (1954 rok), autora wielu dekoracji malarskich w podkarpackich kościołach (m.in. w Humniskach, Rogach, kościele franciszkanów w Sanoku). Plebania położona na osi prezbiterium kościoła jest budynkiem murowanym,

parterowym, z charakterystycznym ryzalitem zdobiącym elewację frontową budynku – został on zwieńczony trójkątnym szczytem z inskrypcją po obu stronach centralnej niszy z monogramem Chrystusa oraz datą 1928. Ryzalit został poprzedzony ciekawym gankiem, który w zminimalizowanej formie powtarza kształt ryzalitu. Warto także w budynku plebanii zwrócić uwagę na dekoracyjnie opracowane obróbki blacharskie. Organistówka jest natomiast budynkiem drewnianym, wybudowanym na kamiennej podmurówce. Przekryta jest wysokim czterospadowym dachem pokrytym gontem. Z tego samego materiału została wybudowana także potężna stodoła – obiekt na ceglanej podmurówce, kryty czterospadowym dachem; posiada charakterystyczne niewielkie otwory wentylacyjne i stanowi dziś świadectwo gospodarczej zabudowy plebańskiej. Jest to budynek drewniany, konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta. Dzwonnica prezentuje typ architektoniczny, jest parawanowa, trójarkadowa, o ceglanych elewacjach, nawiązująca stylistycznie do kościoła. Kamienny obelisk nagrobny pochodzący z końca XIX wieku posiada formę postumentu zwieńczonego obeliskiem.

Zespół pałacowo-parkowy w Grabownicy Starzeńskiej. Założenie wyróżnia się wśród obiektów rezydencjonalnych zachowanych na terenie gminy Brzozów. Wcześniejszy grabownicki dwór wzniesiony został zapewne na przełomie XVIII i XIX wieku przez ówczesnych dziedziców Grabownicy – Starzeńskich. W I połowie XIX wieku majątek przeszedł na własność Ostaszewskich, którzy wzniesli nowy murowany dwór. Pod koniec XIX wieku dwór ten został gruntownie przebudowany przez kolejnych właścicieli majątku – Tyszkowskich. W trakcie tej przebudowy budowla zyskała nowy wystrój plastyczny. W 1920 roku zespół pałacowo-parkowy, jako część fundacji Piotra Tyszkowskiego został przekazany na własność Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Z inicjatywy PAU w latach 1927-1928 przeprowadzone zostały kolejne prace remontowe, w wyniku których pałac zyskał wystrój elewacji i wnętrz utrzymany w duchu stylistyki eklektycznej. Po II wojnie światowej obiekt przejęty został przez Skarb Państwa i użytkowany był przez PGR w Grabownicy, następnie był użytkowany przez Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej w Brzozowie. W latach 50-tych XX wieku został częściowo przebudowany. W latach 1976-1982 przeszedł gruntowny remont wykonany przez PP PKZ, w trakcie którego przemurowano część ścian, drewniane stropy na piętrze wymieniono na ogniotrwałe, wymieniono stolarkę i część podłóg oraz wymieniono pokrycie dachowe. We wnętrzu zrekonstruowano neorenesansowy pozorny strop kasetonowy zdobiony rozetami znajdujący się w sieni nad klatką schodową. Od początku lat 90-tych XX wieku pozostawał w rękach AWRSP, a obecnie stanowi własność prywatną. Zespół pałacowy położony jest w zachodniej części miejscowości, w dolinie rzeki Stobnicy, nieopodal drogi krajowej Rzeszów-Sanok. Na południowy wschód od pałacu usytuowana jest dawna oficyna. Pałac murowany jest z cegły i kamienia, podpiwniczony, dwukondygnacyjny (wysokie przyziemie i piętro), z mezzaninem w partii poddasza, nakryty dachem czterospadowym. Wzniesiony został na rzucie wydłużonego prostokąta z trójosiowym ryzalitem pośrodku, wyodrębnionym w bryle wysokim mansardowym dachem z owalnymi lukarnami. Wejście główne znajduje się w elewacji frontowej południowo-wschodniej, poprzedzone zostało czterofilarowym portykiem, na którym umieszczono taras. Elewacje boków dłuższych są dziewięcioosiowe, krótszych trójosiowe. Elewacje rozczłonkowane są wertykalnie boniowanymi pilastrami oraz horyzontalnie gzymsami kordonowymi i wieńczącym, z przyziemiem ozdobionym poziomymi pasami pseudoboniowania. Na wystrój architektoniczny elewacji składają się też wydatne obramienia okienne II kondygnacji złożone z pilastrów podtrzymujących belkowanie. Część okien dodatkowo wzbogacona jest naczółkami trójkątnymi i segmentowymi. Wnętrze jest dwutraktowe o amfiladowym układzie. Piwnice i część pomieszczeń przyziemia przekryte są sklepieniem kolebkowym z lunetami; zaś na piętrze znajdują się stropy płaskie (część z fasetą), wtórne (pierwotnie drewniane). We wnętrzu, w środkowej osi tylnego traktu zwracają uwagę monumentalne kamienne schody z dekoracyjnie opracowaną balustradą, strop kasetonowy, a w trakcie frontowym salon z ozdobną boazerią oraz zrekonstruowanym stropem z fasetą oraz częściowo oryginalnym parkietem z dwubarwnego drewna. Obecny eklektyczny wystrój jest częściowo autentyczny z lat 20-tych XX wieku, częściowo zrekonstruowany. Dawny park krajobrazowy pochodzący z I połowy XIX wieku, otaczający niegdyś pałac, uległ daleko idącym przekształceniom. W chwili obecnej można w zasadzie mówić jedynie o jego pozostałościach. W najbliższym sąsiedztwie pałacu częściowo zanikła, częściowo uległa przekształceniu wewnętrzna sieć dróg. Najbliższe otoczenie zostało zniekształcone nowymi nasadzeniami z końca XX wieku, pojawiła się tu także nowa zabudowa. W miejscu dawnych historycznych zabudowań, położonych na południowy wschód od rezydencji do dziś zachowała się (choć przekształcona) dawna oficyna. Ze starodrzewu do dnia dzisiejszego zachowało się jedynie kilka lip drobnolistnych i szerokolistnych, klon jawor i klon zwyczajny, modrzew europejski, sosna zwyczajna, orzechy włoskie.

Układ przestrzenny wsi Humniska. Humniska zachowały łąnowy układ gruntów; powstały one zapewne w 2 połowie XIV wieku. Nadział sołtysi znajdował się tutaj niewątpliwie we wschodniej części wsi, po obu stronach drogi biegnącej przez wieś, przy granicy z Grabownicą – sąsiadując z nadziałem sołtysim tej miejscowości. Wydaje się, że podobnie jak w Grabownicy, nadział ten został nieco powiększony poprzez wykup ról kmiecyh. Kościół usytuowany został w środkowej części wsi, w nieistniejącym dzisiaj zakolu Stobnicy, będącym zapewne znakomitym miejscem obronnym. Nadział plebański, który musiał sąsiadować z nadziałem sołtysim nie jest dzisiaj czytelny. Pierwotny układ wsi jest obecnie nieco zatarty. Nawście musiało być tu początkowo niewielkie, a zabudowa zlokalizowana była po obu stronach rzeki, w pewnym od niej oddaleniu (przy drodze) w części wschodniej oraz tuż przy rzece w części zachodniej. Odrębnym, trudnym do ustalenia bez badań szczegółowych zagadnieniem jest ustalenie kiedy pojawiła się zabudowa na tzw. Małej Stronie – w formie zorganizowanej istniała już w końcu XVIII wieku.

Zespół kościoła parafialnego pw. św. Stanisława biskupa w Humniskach. Kościół parafialny w Humniskach jest jedną z najcenniejszych świątyń drewnianych w skali województwa podkarpackiego, a także w swoim typie w skali kraju. Został wybudowany w 1 połowie XV wieku i jest jednym z najstarszych drewnianych kościołów w Polsce. Natomiast jego pierwotna forma – na planie wydłużonego prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium oraz dwoma aneksami transeptowymi nie ma istniejącego, znanego odpowiednika, jest unikalna. Także wyjątkowa jest częściowo zachowana polichromia, która pierwotnie pokrywała belkowy strop. W końcu XVIII wieku została dobudowana murowana zakrystia. Duże zmiany w strukturze kościoła zaszły w końcu XIX wieku, kiedy to przedłużono nawę oraz aneksy tworząc dwie boczne kaplice, a także obniżono więźbę dachową. W latach 30-tych XX wieku zmianie uległo wnętrze, wtedy założono tynki i wykonano obecnie widoczną polichromię. Mimo przeprowadzenia powyższych prac, w strukturze kościoła zachowała się w dużej części jego oryginalna struktura (m.in. storczykowa więźba dachowa). Świątynia jest częścią większego zespołu kościelnego, w którego skład wchodzi również dzwonnica, plebania i organistówka. Plebania jest murowaną budowlą wzniesioną w 1907 roku przez sanockiego budowniczego Stanisława Mazurka, jako budynek parterowy z drewnianym gankiem od wschodu. Jej wyróżnikiem spośród innych tego przeznaczenia budowli jest interesująca i rzadka dekoracja elewacji frontowej o charakterze religijno-patriotycznym. Składają się na nią płaskorzeźbione przedstawienia Adama Mickiewicza i Tadeusza Kościuszki umieszczone w skrajnych, ślepych polach okiennych oraz górujący nad wejściem monumentalny herb (wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej w otoczeniu Orła, Pogoni i Archanioła Michała – całość umieszczona na tarczy z datą 1907, kotarą i koroną w klejnocie).

Zespół dworsko-parkowy w Humniskach zlokalizowany jest w niedalekiej odległości od drewnianego kościoła. Z dawnego zespołu do dziś zachował się skromny drewniano-murowany budynek dworu, dawna stajnia, oraz relikty parku. Dwór pochodzący według tradycji z XVIII wieku, a prawdopodobnie z przełomu XVIII/XIX wieku, był kilkakrotnie remontowany i przebudowywany, obecną formę zyskał w 1921 roku, kiedy to został gruntownie przekształcony. Początkowo był to budynek drewniany, jednak w trakcie tego ostatniego remontu uzupełniono go cegłą. Zmianom uległ też wówczas układ wnętrza, a pierwotnie czteroszpadowy kryty gontem dach zastąpiono półszczytowym, krytym blachą. Zespół w XIX wieku stanowił własność Cybulskich. Budynek dworu drewniano-murowany, konstrukcji zrębowej, otynkowany, wzniesiony został na wysokiej kamiennej podmurówce. Wybudowany jest na rzucie prostokąta, parterowy, częściowo podpiwniczony (w piwnicach sklepienie kolebkowe). Prosta, bryła dworu urozmaicona została przeszklonym otwartym gankiem w elewacji frontowej (północnej). Ściany ganku przeprute są arkadowymi otworami – odcinkowo zamkniętym w ścianie frontowej i półkoliście w ścianach bocznych. W elewacji tylnej (południowej) znajdują się dwa wejściowe ganki. Budynek nakryty jest dachem półszczytowym, którego pokrycie stanowi blacha. Naroża i ściany zewnętrzne budynku wzmocnione są murowanymi z cegły przyporami. We wnętrzu zachował się układ dwutraktowy, częściowo jednak zniekształcony. Nieopodal budynku dworu znajduje się murowana z kamienia piwnica o krzyżowo-kolebkowym sklepieniu, o której sądzi się, że jest pozostałością wcześniejszego dworu, datowanego na XVI wiek. Na południowy wschód od dworu usytuowana jest dawna stajnia dworska – murowany budynek na planie litery „L” nakryty dwuspadowymi dachami. Od północy i wschodu dworu zachowały się relikty dawnego parku. Nieczytelne jest jego dawne rozplanowanie; z drzew dominują dęby, lipy, klony i modrzewie. Z drzew pomnikowych pozostał dwupniowy dąb szypułkowy. Cały obszar dawnego parku porastają ponadto liczne samosiewy.

Układ przestrzenny wsi Przysietnica. Przysietnica jest wsią łąnów leśnych, miejscowości lokowana na prawie niemieckim prawdopodobnie w latach 90-tych XIV wieku. Wieś powstała na karczunku leśnym, w trudnych terenowo warunkach, na 60 łąnach, z czego 4 łąny otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla

kościół, a jeden na wygon dla bydła. Nadziały dla sołtysa i plebana znajdowały się obok siebie, w południowo-wschodniej części wsi i są czytelne do dzisiaj w podziałach katastralnych. Na łanie plebańskim dzisiaj stoi kościół. Dodać należy, że pierwszy, drewniany kościół położony był nad potokiem Przysietniczka / Sielnica / Pietrykówka (obecnie Sielnica), tuż za plebańskim budynkiem gospodarczym, a miejsce po nim jest oznakowane i zadbane. Najstarsza zabudowa wsi rozciągnęła się po obu stronach potoku Sielnica, na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny tego potoku, wzdłuż którego w dolinie wiodła droga przez wieś oraz zlokalizowane było nawsie. W późniejszym czasie zabudowane zostały niższe partie zboczy, a ostatecznie zabudowa wkroczyła również na zalewowe nawsie.

Kościół parafialny pw. św. Marcina w Przysietnicy. Kościół ten jest metrykalnie najmłodszą zabytkową murowaną świątynią na terenie gminy i przykładem poszukiwań stylistycznych architektury sakralnej lat 20-tych XX wieku. Do 1928 roku istniał w Przysietnicy drewniany kościół, który położony był na północ od starej plebani. Świątyni towarzyszyła drewniana dzwonnica. Po wybudowaniu nowego przybytku bożego, stary kościół wraz z dzwonnica został rozebrany. Inicjatywa budowy nowej świątyni miała swój początek jeszcze przed I wojną światową, lecz dopiero po uzyskaniu niepodległości została zrealizowana. Wybudowana w latach 1926-1928 budowla została usytuowana na wschód od pierwotnego zespołu kościelnego, na wyższym bardziej eksponowanym miejscu. Projekt został przygotowany przez wziętego wówczas lwowskiego architekta Bronisława Wiktora (1886-1961), natomiast bezpośrednio prace nadzorował architekt z Krosna Stanisław Bergman. Powstała świątynia halowa, trójnawowa o węższym i niższym prezbiterium oraz towarzyszącymi mu pomieszczeniami zakrystii i skarbcza. Charakterystycznymi cechami tej budowli jest bardzo oszczędne operowanie detalem, który skupia się na głównie na fasadzie (portal, płycina i rzeźba Marii), delikatnie falujące szczyty oraz wyniosła, dominująca nad całością, wielosegmentowa dzwonnica. Nawa główna przekryta jest sklepieniem krzyżowym, które w prezbiterium przechodzi w kolebkę zakończoną konchą. W nawach bocznych zastosowano sklepienia ostrołukowe, a w pomieszczeniach pomocniczych stropy kasetonowe.

Układ przestrzenny wsi Stara Wieś. Pierwszą wsią wymienioną w dokumentach była Stara Wieś, a właściwie Brzozowa, bo taką nazwę miała wieś lokowana w 1359 roku. Osada ta została założona na tzw. surowym korzeniu, na 50 łanach po obydwu stronach Stobnicy. Uposażenia sołtysa stanowiły 3 łany, a pod kościół przeznaczono 2 łany ziemi. Układ rozłogów, czytelny do dzisiaj nie pozostawia raczej wątpliwości, że od początku posiadała ona klasyczny dla wsi zakładanych na surowym korzeniu łanowy układ gruntów. Zachowana do dzisiaj część wsi o nazwie Skokówka, przy granicy z Bliznem, gdzie wyraźnie widoczny jest inny układ gruntów, ciągnący się od Stobnicy, aż do granic wsi w kierunku zachodnim, była prawdopodobnie pierwotnym gruntem sołtysim. Wyraźnie widoczne jest również do dzisiaj uposażenie plebana, obejmujące pas gruntów (w większości podzielony już na małe działki) ciągnący się w kierunku wschodnim, począwszy od obecnego terenu zespołu kościelno-klasztornego. Na uwagę zasługuje również olbrzymie nawsie usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wsi wykształciła się po obu stronach tego rozległego nawsia przy drogach biegnących „równolegle” do Stobnicy.

Zespół klasztorny xx. Jezuitów w Starej Wsi charakteryzuje się sylwetą kościoła widoczną z kilku, a momentami nawet kilkunastu kilometrów i jest znacznikiem miejsca, kierunkowskazem, a także informacją, iż znajdujemy się w pobliżu Brzozowa. Zespół kościelno-klasztorny założony na rozległym terenie po wschodniej stronie drogi do Brzozowa jest zbiorem obiektów o różnym charakterze. Kościół i połączony z nim klasztor zostały poprzedzone podwórzem odpustowym otoczonym murem z kaplicami. Natomiast za klasztorem zorganizowano zaplecze gospodarcze zgromadzenia będące jeszcze do stosunkowo nieodległych nam czasów zapewnieniem codziennej jego egzystencji. Początkowo fundacja starowiejska dotyczyła zakonu Paulinów, którzy jednak przebywali tutaj niedługo, a główne piętno na zespole odcisnęli członkowie Towarzystwa Jezusowego, którzy pomimo początkowych perturbacji po dzień dzisiejszy są gospodarzami sanktuarium. Barokowy kościół pw. Wniebowzięcia NMP był budowany etapami (1728-1762, 1843 rok – nadbudowa wież, lata 1854-1856, po pożarze w 1886 roku), a ich wynikiem jest monumentalna dwuwieżowa bazylika transeptowa. Główny akcent projektantów został położony na elewację frontową – fasada wyróżnia się falującą linią lica muru, zdwojeniami pilastrów, wydatnym belkowaniem. Zwieńczeniem jest niewysoki, centralnie usytuowany szczyt flankowany przez dwie kondygnacje wież przekrytych neobarokowymi hełmami. Wejście do świątyni poprzedzone jest tarasem, na który z trzech stron prowadzą schody (z 2 połowy XIX wieku). Elewacje boczne oraz tylna, choć niepozbawione dekoracji architektonicznej, są jednak skromniejsze, co dodatkowo podkreśla dekoracyjny charakter fasady. Wnętrze trzynawowe przecięte jest transeptem, za którym znajduje się prostokątne prezbiterium skomunikowane od północy z zakrystią, a od południa z kaplicą św. Andrzeja Boboli

(przebudowany w 1910 roku skarbiec, według projektu arch. Stanisława Krzyżanowskiego). Dominująca we wnętrzu kościoła biel jest znakomitą tłem dla barokowej gry światłocieniem; światła załamującego się głównie na wydatnym, zmultiplikowanym i gierowanym belkowaniu oraz przestrzennych, zdwojonych kapitelach pilastrów. Dodatkowo wydobywa ono i podkreśla bogactwo formy zgromadzonego we wnętrzu wyposażenia. Potężny gmach czterokondygnacyjny klasztora (1730-1760, 1835-1837 nadbudowa drugiego piętra, po 1886 roku) został założony po północnej stronie kościoła. Pierwotnie był na planie kwadratu z wewnętrznym wirydarzem, dopiero w latach 1886-1887 dobudowano północne skrzydło. Elewacje budynku klasztornego nie konkurują z fasadą kościoła poprzez zastosowanie prostej dekoracji w postaci pilastrów w wielkim porządku oraz gzymsu koronującego. Bogatszy garnitur – ze względu na znaczenie – otrzymało główne wejście do konwiku zlokalizowane w zachodniej elewacji – w postaci przedsionka, którego elewacje dzielone są pilastrami, okna dekorowane wydatnymi nadokiennikami, a całość zamyka półkolista szczyt. Wewnątrz pomieszczenia klasztoru sklepione są głównie kolebką, kolebką z lunetami. Zachowało się kilka charakterystycznych pomieszczeń o historycznym zabytkowym wystroju. Głównym jest położona nad zakrystią kaplica seminaryjna powstała po przebudowie wspomnianego architekta S. Krzyżanowskiego w latach 1895-1897. Pomieszczenie zostało wydłużone, wnętrze otrzymało charakter neorenesansowy – ściany pokryła bogata dekoracja stiukowa, a drewniany strop ozdobiono kasetonami. Frontowy dziędziniec otoczony jest pełnym murem, a główny dostęp do niego prowadzi poprzez dekoracyjną, trójjprzelotową bramę (1900 rok). W obrysie muru umieszczono cztery niewielkie kaplice (1866 rok), ozdobione w górnych narożach masywnymi sterczynami. Dodatkowo w południowo-wschodnim narożniku dziedzińca znajduje się jeszcze jedna kaplica odpustowa (1873 rok). Z zabytkowego zaplecza gospodarczego zespołu zachował się m.in. budynek spichlerza (1 połowa XIX wieku), murowany, piętrowy.

Dom Generalny Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (tzw. Służebniczki Starowiejskie). Ziemia brzozowska sprzyjała lokacji i rozwojowi zgromadzeń zakonnych. Kolejnym oprócz Jezuitów tego przykładem jest klasztor Sióstr Służebniczek NMP w Starej Wsi. Siostry przybyły do miejscowości w 1863 roku, zakładając nowicjat dla swojego zgromadzenia. Pierwsze drewniane budynki z czasem nie spełniały swojej roli i w 1875 roku ukończono budowę murowanego klasztoru, którego część znajduje się w strukturze dzisiejszego potężnego gmachu. Nowe potrzeby i funkcje powodowały kolejne przebudowy oraz rozbudowy starowiejskiego klasztoru. W 1891 roku dobudowano północne i południowe skrzydło tworząc w ten sposób plan w kształcie litery „H”. Rok później w południowym skrzydle urządzono kaplicę. Następnie skrzydła zostały rozbudowane w 1907 roku (północne) i w latach 1913-1914 (południowe). W 1922 roku nadbudowano najstarszą część klasztoru. Przebudowy i rozbudowy kontynuowano także w 2 połowie XX wieku, a w ostatnich latach przed frontem budynku wystawiono kościół, którego inspiracją była zapewne barokowa świątynia wenecka Santa Maria della Salute, albo nawet bardziej jej polski naśladowca – kościół filipinów w Gostyniu (niedaleko Gostynia urodził się bł. Edmund Bojanowski założyciel Zgromadzenia). Klasztor Służebniczek pomimo licznych przekształceń zachował w części historyczną, zabytkową dekorację architektoniczną w postaci gzymsów, prostych podziałów elewacji, szczytów czy też części ceglanej elewacji jednego ze skrzydeł.

Układ przestrzenny wsi Turze Pole. Trudno jest jednoznacznie ustalić dawny układ Turzego Pola. Być może miejscowość istniała jeszcze przed przyłączeniem ziemi sanockiej do Polski. Wieś wzmiankowana była po raz pierwszy w 1420 roku. Wzmianka ta dotyczyła sołectwa (sołtysa) co świadczy, że i ta miejscowość lokowana była na prawie niemieckim. Wieś już w XV wieku była podzieloną własnością szlachecką i jeszcze w XIX wieku posiadała dwa zespoły dworsko-folwarczne. Jeden z nich usytuowany był w przysiółku Grabiec, a drugi w południowej części wsi (na skraju wsi) na południe od rozwidlenia dróg biegnących do Jasionowa i Humnisk. Układ rozłógów pól jest w tej miejscowości częściowo zatarty, wydaje się jednak, że podobnie jak w przypadku Górek był to układ niwowy z ulicowym kształtem osady, co może wiązać się ze znacznie wcześniejszą metryką miejscowości.

Układ przestrzenny wsi Zmiennica. Wieś posiadała układ łąnów leśnych; najstarsza wzmianka dotycząca sołectwa w Zmiennicy pochodzi z 1432 roku. Nadział sołtysa znajdował się tutaj we wschodniej części wsi i był dość dobrze czytelny (w podziałach katastralnych) jeszcze w połowie XIX wieku. Obecnie w tym miejscu zlokalizowane są pozostałości zespołu dworsko-folwarczno. Wieś powstała również w trudnych terenowo warunkach i miała pierwotnie przebieg równoleżnikowy, z nawsiem usytuowanym w dolinie Zmienniczki, po obu stronach której wykształciły się dwa rzędy zabudowy na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny potoku. Z czasem zabudowa północnej części wsi zaczęła powstawać przy drodze do Malinówki i obecnie tam jest skupiona zacierając dawny układ wsi.

Kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej w Zmiennicy. Pierwotnie świątynia znajdowała się w sąsiednim Jasionowie, w którym została wzniesiona w 1810 roku i użytkowana tam była do 1956 roku, do czasu ukończenia budowy nowego kościoła. Następnie przez prawie 30 lat drewniany kościół był wyłączony z kultu. Ratunkiem dla niszczącej świątyni była jej translokacja do Zmiennicy – należącej wówczas do parafii w Jasionowie. Budynek został przeniesiony w 1981 roku, a w następnym roku stał się już świątynią parafialną nowo utworzonej parafii. Niestety w wyniku translokacji utracił on część swoich zabytkowych wartości. Zmieniła się jego bryła poprzez umieszczenie na wysokiej podmurówce, w przekształconej formie wybudowano pomieszczenia towarzyszące prezbiterium oraz kruchtę. Kościół w Zmiennicy jest budowlą trzynawową, z krótkimi ramionami transeptu oraz trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Przekryty dwu/wielospadowymi dachami, a w miejscu przecięcia nawy i transeptu umieszczono niewielką, ale wysoką sygnaturkę.

Pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Zmiennicy. Czasy świetności zmiennickiej posiadłości dworskiej przypomina rozległy obszarowo park krajobrazowy i bardzo interesujący neogotycki spichlerz. Widoczne są też ślady dawnego dworu. Ponadto na terenie parku znajduje się drewniana kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena (figura zrekonstruowana), figura Matki Bożej Niepokalanie Poczętej oraz figura św. Floriana. Nieistniejący klasycystyczny dwór Zarembów i Czerwińskich, pochodzący z I połowy XIX wieku został spalony w 1914 roku. Natomiast zachowany do dziś, choć nieużytkowany budynek spichlerza, powstał w I połowie XIX wieku, prawdopodobnie pod koniec I ćwierci tegoż wieku. Wchodził on w skład zabudowań zespołu dworsko-folwarcznego ówczesnych właścicieli majątku – Zarembów, a następnie Czerwińskich. Do 1914 roku wykorzystywany był, jako spichlerz zbożowy, po II wojnie światowej przez krótki czas użytkowany był jako dom ludowy. Spichlerz wchodzący pierwotnie w skład zabudowań folwarcznych usytuowany jest w bliskim sąsiedztwie parku, po wschodniej stronie drogi Brzozów-Jasionów. Budynek murowany jest z cegły, otynkowany, posadowiony na kamiennym fundamencie; wzniesiono go na planie prostokąta, jako trójkondygnacyjny o zwartej, prostej bryle nakrytej wysokim dachem czterospadowym. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna. Wnętrze jest bez podziałów, jedynie wzdłuż południowej ściany znajduje się klatka schodowa wydzielona murowaną ścianą działową. Elewacje dłuższe są trójosiowe, krótsze – dwuosiowe. Na uwagę zasługuje stosunkowo bogaty (jak na obiekt folwarczy) zewnętrzny wystrój architektoniczny budynku. Naroża zaakcentowano wyciskaniem w tynku boniowaniem, ostrołukowe (zbliżone kształtem do trójkąta) otwory okienne ujęto w gładkie opaski, a w II i III kondygnacji dłuższych elewacji pomiędzy oknami umieszczone są elipsoidalne blendy w gładkich opaskach. Podokienniki ukształtowane zostały w formie prostokątnego ślepego okna z malowaną imitacją stolarki okiennej. Na osi elewacji frontowej znajduje się szeroki prostokątny otwór wjazdowy w kamiennym obramieniu. W kilku otworach okiennych zachowały się fragmenty oryginalnej stolarki oraz ozdobne, kute kraty. Spichlerz w Zmiennicy reprezentujący wczesny przykład architektury neogotyckiej w budownictwie folwarcznym stanowi cenny obiekt zabytkowy, nie tylko w skali gminy Brzozów, lecz również całego regionu. Park krajobrazowy pochodzi z I ćwierci XIX wieku. Z dawnego historycznego układu zachowały się: lipowo-dębowy starodrzew, rozległe stawy z groblami i kanałami wodnymi, częściowo aleje i główne drogi dojazdowe. Park uległ też niestety w okresie powojennym znacznym przekształceniom – zespół został przecięty wzdłuż osi północ-południe asfaltową drogą, a w centralnej części dawnego ogrodu na terenie kwater drzew owocowych stoi obecnie drewniany kościół (przeniesiony z Jasionowa) i współczesne zabudowania plebańskie. W zachowanym drzewostanie przeważają lipy szeroko- i drobnolistne (za kościołem tworzą one zwartą kulisę), brzozy brodawkowate, dęby szypułkowe oraz klony zwyczajne. Występuje też jesion wyniosły, modrzew europejski, sosna pospolita. Wśród drzew pomników wyróżnić należy dęby szypułkowate, klon jawor, lipy drobnolistne i szerokolistne.

Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brzozów. Jednym

z obowiązków nałożonych przez ustawę o ochronie zabytków na gminy jest: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”. Temu zadaniu ma służyć gminna ewidencja zabytków, o której jest mowa w artykule 22. Punkt 4 tego artykułu mówi: „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy”. Natomiast punkt 5 określa zakres gminnej ewidencji, w której powinny być ujęte: zabytki nieruchome wpisane do rejestru, inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gmina Brzozów utworzyła Gminną Ewidencję Zabytków, którą przyjęto na mocy Zarządzenia Burmistrza Brzozowa nr 147 z dnia 7 października 2013 roku. Zarządzenie to włączyło do ewidencji gminnej 55 zabytków nieruchomych. Zespół tych zabytków zawiera zabudowania o charakterze sakralnym, cmentarze, zespół pałacowo-parkowy i zespoły dworsko-parkowe, budynki o świeckim przeznaczeniu oraz tzw. małą architekturę obejmującą kapliczki, krzyże przydrożne i pomniki. Stanowiska archeologiczne w liczbie 156 zostały włączone do GEZ na mocy Zarządzenia Burmistrza Brzozowa nr 19 z dnia 31 stycznia 2014 roku. Osobnym Zarządzeniem Burmistrza Brzozowa nr 8 z dnia 18 stycznia 2023 roku do ewidencji gminnej włączona została kapliczka w Brzozowie, usytuowana na działce nr 156.

Kapliczki kubaturowe. Na omawianym terenie zachowało się także kilka przykładów kapliczek w formie tzw. domkowej. Ciekawą kapliczką w tym typie, a znajdującą się w Brzozowie przy ul. Moniuszki jest kapliczka pw. św. Stanisława Kostki (koniec XIX wieku, przebudowana w 1927 roku). Obiekt jest skromny w formie, osadzony na cokole, z masywnymi przyporami na rogach, gzymsem, który w elewacji frontowej przechodzi w formę półkolistą, przykryty jest strzelistym dachem oraz ciekawie rozwiązana sygnaturką – jest interesującym przykładem / echem poszukiwań „stylu polskiego” w architekturze sakralnej początku XX wieku. Tego typu obiekt zlokalizowany jest m.in. w Przysietnicy (ob. nr 220; 1945 rok). Kapliczka zdobiona jest dekoracją ramową, z gzymsem wydzielającym partię szczytu. Otwarta jest półkoliście zakończonym otworem, na którego osi w szczycie znajduje się niewielka nisza. Charakterystyczna dla tej grupy jest także kapliczka św. Bartłomieja w Górkach (XVIII/XIX w.), ze względu na fakt, iż w jej wnętrzu zachowała się interesująca zabytkowa rzeźba świętego od wezwania kapliczki. Inne tego rodzaju obiekty zachowały się także w Górkach (przy drodze do przysiółka Kijowiec; 1 połowa XX wieku), w Grabownicy Starzeńskiej (ob. nr 747, 1850 rok).

d.Zabytki ruchome.

Zabytek ruchomy to – zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków

i opiece nad zabytkami – rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Na terenie gminy Brzozów zachował się bogaty zespół zabytków ruchomych. Są to głównie dzieła zgromadzone w świątyniach i w głównej mierze reprezentujące sztukę barokową. W definicję zabytku ruchomego wpisują się ponadto liczne kapliczki słupowe, zachowane w wielu miejscowościach gminy, pomniki oraz nagrobki zlokalizowane na terenie cmentarzy wyznaniowych.

Poniżej przedstawiono – w układzie alfabetycznym – opis i krótką charakterystykę tegoż zasobu.

Wyposażenie ruchome i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego w Brzozowie. Bogate wyposażenie brzozowskiej kolegiaty stanowią w większości dzieła wykonane w epoce baroku, w dużej mierze powstałe dzięki fundacji ówczesnego biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego. Począwszy od monumentalnego dwukondygnacyjnego ołtarza głównego (1677 r.) z obrazem Ukrzyżowania, bogato dekorowanym tabernakulum (k. XVII w.) oraz zespołem relikwiarzy, ołtarzy w kaplicach transeptowych – lewej (z obrazem św. Anny Samotrzeć, autorstwa bernardyńskiego malarza Franciszka Lekszyckiego) i prawej (z ciekawym snycerskim obramieniem pola głównego w postaci drzewa Jessego i obrazem MB z Dzieciątkiem), ołtarzy w kaplicach Adoracji (ołtarz św. Wincentego, 3. ćw. XVIII w.) i Matki Bożej Ognistej (ołtarz Matki Bożej Ognistej, 3. ćw. XVIII w.), kończąc na parze ołtarzy przy chórze. Ambona charakteryzuje się bogatą dekoracją snycerską (4 ćw. XVII w.), chrzcielnica posiada kanelowaną czaszę (XVII/XVIII w.). Z okresu rokoka pochodzą natomiast stalle, tron biskupi, konfesjonały (3 ćw. XVIII w.). Większość wyposażenia świątyni została poddana restauracji przez warsztat prowadzony przez Stanisława Majerskiego na początku XX wieku. Wnętrze zdobią liczne obrazy powstałe na przestrzeni wieków, począwszy od XVIII do początku XX wieku, m.in. Credo Apostolorum (przedstawienia apostołów), Stacje Drogi Krzyżowej. Na ścianach umieszczono szereg epitafiów, głównie barkowych i poświęconych pamięci zasłużonych biskupów i księży. Wnętrze świątyni zdobi iluzjonistyczna polichromia, w obrębie prezbiterium pochodzi z połowy XVIII wieku, zaś w obrębie całego wnętrza stanowi kreację konserwatorską wykonaną przez konserwatorów Tiuninów.

Wyposażenie ruchome dawnego kościoła parafialnego pw. MB Wspomożenia Wiernych w Górkach. Wyposażenie wnętrza kościoła jest niekompletne, a przy tym skromne. Na belce tęczowej eksponowany jest krucyfiks, datowany na koniec XIX wieku. Dzieło zapewne lokalnego snycerza, trafiło do Górek

z macierzystej świątyni w Humniskach. Rzeźba, pod względem formalnego opracowania, prezentuje interesującą formę; postać Chrystusa ukazana została z dużą dozą autentyczności oraz pewnymi przerysowaniami anatomicznymi. Szczególną uwagę zwraca kubicznie opracowana materia figury, efekt uzyskany szerokimi i płaskimi powierzchniami po dłucie. Draperia perizonium swobodnie oplata biodra postaci, związana jest sznurem po prawej stronie, gdzie dodatkowo przechodzi w opadający duży, ciężki fałd. Rzeźbiarskie opracowanie całości ma charakter nieco ludowy, prowincjonalny; niemniej jednak prezentuje cenny przykład tego typu XIX-wiecznej sztuki. W początku lat 60-tych XX wieku świątynia doposażona została w ambonę, którą wykonał miejscowy snycerz Eugeniusz Futyma, z fundacji rodziny Dudków z Ameryki. Obiekt utrzymany jest w typie wykształconym na przestrzeni wieków; stylistycznie prezentuje modernistyczną, prostą formę, którą wzbogacają smukłe kolumnienki obiegające kosz, geometryczny lambrekin ujmujący go od dołu oraz stożkowo zakończone sterczyny w zaplecku i baldachimie. Zabytek stanowi wartościowy przykład percepcji modernistycznej sztuki w wydaniu niewielkiego, wiejskiego środowiska.

Wypożyczenie ruchome i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja biskupa i św. Józefa w Grabownicy Starzeńskiej. Wnętrze świątyni zostało bogato wyposażone w zabytki przeniesione z wcześniejszej drewnianej. Najważniejszym elementem wystroju jest zespół cennych, barokowych nastaw ołtarzowych, powstałych w licznie reprezentowanym na tym terenie warsztacie krośnieńskim. W jego skład wchodzi: ołtarz główny pw. św. Mikołaja (powstały około 1633 roku, a przekształcany w 1724 roku i 1926 roku), o charakterystycznej dekoracji floralnej, dwa ołtarze przytęczowe: lewy (1714 rok) z rzeźbą Matki Bożej Bolesnej (późnobarokowa), prawy (1709 rok) z obrazem św. Józefa z Dzieciątkiem (współczesny ołtarzowi) oraz dwa ołtarzyki w transepcie: lewy (1 połowa XIX wieku) z obrazem św. Jana Nepomucena, i bardzo interesujący prawy, który z jednej strony w swojej strukturze posiada elementy z XVII wieku (pochodzące z wyposażenia kościoła kapucynów w Bliznem), a z drugiej nawiązujące do tradycji miejsca – rzeźbę św. Barbary patronkę miejscowych górników-naftowców oraz płaskorzeźbę z krajobrazem grabownickich szybów. Barokowy wystrój kościoła dopełnia koszowa ambona (1 połowa XVIII wieku), chrzcielnica (1728 rok), a także obrazy i feretrony. Ściany wnętrza świątyni dekoruje polichromia autorstwa Władysława Liskowskiego, malarza sanockiego.

Wypożyczenie ruchome i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. św. Stanisława biskupa w Humniskach. Wnętrze kościoła zdobią malowidła wykonane przez sanockiego artystę malarza Władysława Lisowskiego w 1930 roku. Polichromia ta jest jednym z ciekawszych przykładów realizacji tego artysty. Wypełnia ścielnie powierzchnię ścian i stropów bogatą oraz rozbudowaną ornamentyką o częstych odwołaniach roślinnych. Dodatkowo artysta w przestrzeni świątyni umieścił dużą liczbę wielopostaciowych przedstawień religijnych. Wykonane przez artystę dzieło nie jest jedyną tego rodzaju dekoracją we wnętrzu tej wyjątkowej świątyni. Podczas ostatnich prac okazało się, że pierwotnie kościół ozdobiony był belkowym polichromowanym stropem (odkryto część polichromowanych belek). Starszą część wyposażenia kościoła stanowią ołtarze – główny późnorenesansowy (po 1624 roku) z umieszczoną w polu głównym płaskorzeźbą Matki Bożej Częstochowskiej (wykonaną przez miejscowego rzeźbiarza Józefa Lasek w 1930 roku), dwa w kaplicach transeptowych: północnej pw. Św. Rodziny, południowej pw. Serca Pana Jezusa (mal. T. Cybulski, 1900 r.). Ciekawym elementem wystroju świątyni w Humniskach jest ustawiona przy południowej ścianie tęczy barokowa, niewielka chrzcielnica w postaci czaszy podtrzymywanej przez parę aniołków, która została wstawiona w architektoniczną oprawę – w formie nastawy ołtarzowej z obrazem Świętej Trójcy. Po północnej stronie tęczy odpowiada jej podobny ołtarzyk. Ponadto wśród wyposażenia tego kościoła należy także wymienić barokową ambonę (z 1717 roku) z malowanymi wizerunkami ewangelistów. W stylistyce tego okresu utrzymany jest także krucyfiks (XVII wiek) umieszczony na belce tęczowej oraz dwa konfesjonały (XVIII wiek).

Wypożyczenie ruchome i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. św. Marcina

w Przysietnicy. We wnętrzu kościoła zachowało się wiele elementów z poprzedniej drewnianej świątyni, prezentujących wyjątkową klasę artystyczną. W skład tego zespołu wchodzi m.in. dwa ołtarze boczne. Pierwszy ołtarz z początku XVII wieku łączący w sobie strukturę gotycką z ornamentyką niderlandzkiego renesansu i jest jednym z najstarszych retabulów na omawianym terenie. Druga nastawa – ołtarz św. Anny Samotrzeć, z 1625 roku jest świadectwem twórczości krośnieńskich snycerzy – zakupiona została do przysietnickiego kościoła od krośnieńskich franciszkanów w 1710 roku. Oprócz dużej wartości artystycznej nastaw ołtarzowych, ważne są również (dla dziejów malarstwa) umieszczone w nich obrazy. Pierwotnie znajdowały się w jednym ołtarzu tryptykowym, a obecnie zdobią oba ołtarze boczne. Wyjątkowość tych przedstawień polega na połączeniu w ich gotyckiej strukturze nowych cech zwiastujących następną epokę

stylistyczną – renesans. Dodatkowo ze starszej świątyni pochodzi ambona (1716 rok), lichtarze (XVIII wiek), obraz Matki Bożej Różańcowej (XIX wiek). Natomiast na I ćwierć XX wieku lub okres międzywojenny można datować interesujące portrety biskupów przemyskich J. Pelczara i A. Nowaka, którzy byli jednocześnie kolatorami kościoła. Biskup Nowak był fundatorem Drogi Krzyżowej powstałej już do nowo wybudowanej świątyni. W 1957 roku wykonano dobrej klasy artystycznej ołtarz główny,

z rzeźbami powstałymi w warsztacie uzdolnionego artysty. W informacji uzyskanej od ks. Z. Trojnarę wykonawcą był Wilk z Przemyśla. Najprawdopodobniej chodzi o Józefa Wilka (1881-1957) jednego z ważniejszych polskich artystów I połowy XX wieku, a rzeźby powstałe dla Przysietnicy byłyby jednymi z ostatnich dzieł w twórczości tego artysty, który zmarł 4 marca 1957 roku. W 1964 roku powstała polichromia autorstwa Stanisława Szmuka (zamalowana w 2000 roku przez Jakubczaka), a w 1973 roku Krakowski Zakład Witraży wykonał dwa witraże w prezbiterium.

Wyposażenie ruchome i wystrój malarski kościoła i klasztoru xx. Jezuitów w Starej Wsi. Ascetyczne, białe wnętrza jezuickiej świątyni w Starej Wsi dekorowane architektonicznymi podziałami ścian i szarością kapiteli modelowane jest przez światło, które wydobywa późnobarokowy przepych i bogactwo wyposażenia świątyni. Powstało ono w większości około połowy XVIII wieku z fundacji bp przemyskiego W. H. Sierakowskiego. Na pierwszy plan wydobywa się architektoniczny ołtarz główny, w którego polu umieszczona jest kopia świętego wizerunku – obrazu Zaśnięcia i Wniebowzięcia NMP (oryginał z XVI w. cieszący się kultem został koronowany w 1877 r.; niestety został podpalony i spłonął w 1968 r.; kopia rekoronowana w 1972 r.). Natomiast zwieńczeniem ołtarza jest mocno rozbudowana, płaskorzeźbiona ale w sposób przestrzenny scena ukazująca Tróję Świętą adorowaną przez anioły. Ołtarze boczne (ok. 1760 r.) rozwiązaniami stylistycznymi (m.in. charakterystyczne płaskorzeźbione zwieńczenia) oraz kolorystyką nawiązują do ołtarza głównego tworząc zwarty zespół nastaw ołtarzowych. Obrazy w nich umieszczone są w przeważającej liczbie autorstwa Karola Prevo z Mediolanu i datowane na równi z ołtarzami. Wystrój wnętrza dopełniają dwa późnobarokowe portale w prezbiterium z malowanymi wizerunkami biskupów Aleksandra A. Fredry (fundatora kościoła) i Wacława H. Sierakowskiego (ukończenie i konsekracja), koszowa ambona, rozłożysty prospekt organowy oraz sześć konfesjonałów. W pierwszej ćwierci XX wieku uzupełniono wnętrza starając się dopasować nowe wyposażenie do istniejącego. Wtedy to powstały neobarokowe balaski (1901 r.), stacje drogi krzyżowej (1904 r.), tabernakulum (1907 r.) konfesjonały (1925 r.), dwurzędowe stalle zakonne (1929 r.). Warto podkreślić, że część z tego wyposażenia wyszła z pracowni miejscowych zakonników (m.in. br. Jana Klimka). Z białymi ścianami wnętrza kościoła kontrastuje zakrystia, której ściany i sklepienie pokrywa barokowa iluzjonistyczna polichromia (ok. 1760 r., rozszerzona w 1897 r. przez Józefa Heinrotha ze Lwowa). Zachowały się w niej także rokokowy ołtarz Ukrzyżowanego, lawaterz w ołtarzowej oprawie oraz późnobarokowe komody zakrystyjne. Po południowej stronie prezbiterium znajduje się kaplica św. Andrzeja Boboli ze sztukatorską dekoracją Stanisława Piątkiewicza (1910 r.). Zabytki ruchome znajdują się także w pomieszczeniach na terenie klasztoru. Do nich należy kaplica nowicjacka, której wystrój został zaprojektowany przez arch. Stanisława Krzyżanowskiego w duchu neorenesansowym, a wykonany został przez zakonników. Ściany zostały ozdobione bogatą dekoracją sztukatorską z tondami przedstawiającymi płaskorzeźbione portrety postaci związanych z zakonem jezuitów, z motywami aniołków; natomiast całość przekryto drewnianym stropem kasetonowym. Na wyposażeniu znajduje się m.in. neobarokowy (1897 r.) ołtarz z wizerunkiem św. Stanisława Kostki oraz tabernakulum z rzeźbą Matki Boskiej Loretanńskiej zw. Nowicjacką (XVII w.).

Wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. Trójcy Przenajświętszej

w Zmiennicy. Jednym z najcenniejszych elementów wyposażenia świątyni jest XVI-wieczna płyta nagrobna Wzdowskiego – fundatora kościoła w Jasionowie. Adam Wzdowski, syn Macieja i Zofii Rosenberg, był wojskim sanockim. Do historii przeszedł, jako dziedzic części Nowotańca, Strachociny, Wzdowa oraz właściciel Bukowca i Wołkowyi. Zmarł w 1539 roku w Jasionowie, gdzie został również pochowany. Na jego grobie położono płytę, na której wyrzyto pięć kartuszy oraz inskrypcję w języku łacińskim ku czci zmarłego. Ponadto w tekście tym zawarto informację o osobach fundujących obiekt, tj. Janie Wzdowskim, synu Adama, wraz z rodzicami. Sporych rozmiarów płyta nagrobna Adama Wzdowskiego posiada prostą i skromną formę. Kształt wydłużonego prostokąta dostosowany został zapewne do wielkości grobu, który płytą miała przekryć. Inskrypcja wykonana krojem pisma nowożytnego, obiega płytę wzdłuż jej czterech boków, a kontynuowana jest w czterech dodatkowych wersach w górnej części obiektu. Ciąg tekstu przerywany jest czterema kartuszami herbowymi w narożach płyty, natomiast główny akcent stanowi centralny kartusz z herbem Szreniawa oraz wyrzytymi po jego bokach literami „I”, „W”. Literę tę odnieść należałoby do inicjałów fundatora, czyli Jana Wzdowskiego. Pozostałe elementy

wystroju to komplet barokowo-klasycystycznych ołtarzy (główny i dwa boczne) powstałych na przełomie XVIII i XIX wieku oraz w początku XIX wieku. Starsze od ołtarzy są: obraz Trójca Święta z XVIII wieku i rokokowe tabernakulum pochodzące ze Starej Wsi, z około 1760 roku w ołtarzu głównym, a także ambona z 2 połowy XVIII wieku. Po przeprowadzonych w ostatnim czasie pracach rekonstrukcyjno-konserwatorskich wnętrze kościoła pokryto iluzjonistyczną polichromią (której oryginalna część datowana jest na pocz. XIX w.) prezentuje się atrakcyjnie.

Wypożyczenie kaplic. W skład wyposażenia kaplicy przy willi xx. Jezuitów w Starej Wsi wchodzi architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz utrzymany w stylistyce barokowej z umieszczonym w polu obrazem Pokłonu Trzech Króli (Dzieciątka Jezus z Sercem Gorejącym), obraz św. Józefa z Dzieciątkiem oraz importowanych rzeźb Pan Jezus Serce Gorejące i Matka Boża z Dzieciątkiem wykonanych przez firmę Mayer'sche Kunstanstalt München. Działająca po dzień dzisiejszy firma, założona w 1847 roku, była w 2 połowie XIX wieku jednym z większych w Europie warsztatów (w końcu XIX wieku zatrudniała ok. 500 pracowników, miała oddziały w Londynie i Nowym Jorku, jej witraże zdobiły bazylikę św. Piotra i Pawła w Rzymie) tworzących m.in. elementy wystrojów kościołów (Monachium wraz z warsztatami tyrolskimi były głównymi ośrodkami, których wyroby snycerskie, rzeźbiarskie były często kupowane przez księży / parafian ówczesnej Galicji). W kaplicy głównej klasztoru Sióstr Służebniczek w Starej Wsi znajduje się natomiast neobarokowy architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz wykonany w latach 90-tych XIX wieku przez miejscowych Jezuitów br. Józefa Syndyka oraz br. Jana Klimka. W polu głównym została umieszczona figura NMP Niepokalanie Poczętej pochodząca z warsztatu monachijskiego.

Kapliczki. Zasób zabytkowych kapliczek znajdujących się na terenie gminy Brzozów jest dość liczny i zróżnicowany pod względem stylistycznym. Obiekty te są dziełami artystów ludowych; cechuje je swobodna interpretacja elementów stylów historycznych, przy czym wykazują wiele przejawów samorodnej twórczości. Datuje się je głównie na koniec XIX wieku oraz pierwszą połowę XX wieku. Najwięcej ilościowo zachowało się kapliczek najbardziej typowych, czyli słupowych. Głównie są one dwu/trzysegmentowe z niszami w górnych segmentach, w których umieszczano kultowe wizerunki, rzeźby. Kolejnym rodzajem kapliczek jest forma zbliżona do kapliczki słupowej z tą różnicą, że górna część kapliczki jest otwarta od frontu. W tej stylistyce została wykonana kapliczka obok nr 245 w Humniskach. Masywna i przysadzista, składa się z dolnej części z zamkniętą prostokątną niszą oraz górnej, która tylną ścianką, półkolumnami i parą kolumn frontowych podtrzymuje zwieńczenie w formie wydatnego gzymsu. Całość zwieńczona namiotowym daszkiem. Zbliżona do niej stylistycznie jest kapliczka znajdująca się w tej samej miejscowości – obok domu nr 182.

Pomniki. Licznie na terenie gminy występują zabytkowe pomniki, wśród których większość stanowią monumenty, które wznoszono z potrzeb patriotycznych miejscowej ludności – utrwalenia ważnych miejsc lub wydarzeń. Najstarszym jest usytuowany na granicy pomiędzy Starą Wsią a Brzozowem pomnik konfederatów barskich utrwalający pamięć o potyczce z 1764 roku, która rozegrała się w tym miejscu pomiędzy wojskami polskimi i rosyjskimi. Ufundowany został w około 1830 roku w formie kopca, na którym ustawiono kolumnę z niewielką kapliczką / ślepą latarnią zwieńczoną krzyżem. Pomnik grunwaldzki w Brzozowie ufundowany został w pięćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem; rocznica ta była wydarzeniem, które szerokim echem odbiło się w ówczesnej Galicji – było przyczyną licznych manifestacji patriotycznych społeczeństwa. Ich materialną pozostałością było fundowanie przez miejscowe społeczności tablic i pomników grunwaldzkich. Pomnik w Brzozowie usytuowany został w eksponowanym miejscu, na południe od kolegium Misjonarzy, na skraju skweru. Powstał w warsztacie znanego lwowskiego rzeźbiarza Władysława Gawlińskiego (autora wielu medalionów i popiersi zdobiących nagrobki na Cmentarzu Łyczakowskim; rzeźbił m.in. dla firmy Henryka Periera). Artysta w brzozowskiej realizacji wykorzystał typowe dla tego rodzaju pomnika elementy, jak stojący u podstawy orzeł z rozpostartymi skrzydłami oraz stojącą na wysokim postumencie postać Matki Bożej Niepokalanie Poczętej, Królowej. Powstałe dzieło dobrze świadczy o jego zleceniodawcach, którzy wybrali uznanego wówczas artystę, a powstała rzeźba jest jednym z cenniejszych przykładów sztuki rzeźbiarskiej początku XX wieku na tym terenie.

Nagrobki. Dość interesująco przedstawia się zbiór zabytkowych nagrobków znajdujących się na nekropoliach Brzozowa oraz w miejscowościach na terenie gminy. Stosunkowo licznie zachowały się starsze, pochodzące z XIX wieku pomniki (głównie w Brzozowie). Są one zróżnicowane stylistycznie, począwszy od form najprostszych po bardziej wyszukane i wysmakowane stylistycznie. Na podstawie analizy sygnowanych nagrobków można zauważyć, iż dużą popularnością wśród fundatorów upamiętniających swoich bliskich cieszył się krośnieński ośrodek kamieniarski reprezentowany przez W. Dudka, Krzanowskiego, W. Wojtowicza, J. Paczosa z Białobrzegów, czy też K. Zycha z Korczyny.

Kolejnym było środowisko lwowskie, z którego wywodzili się A. Zagórski i T. Iwanowicz. Z kolei pojedyncze nagrobki pochodziły z pracowni przemyskich (F. Majerskiego), rzeszowskich (T. Janika) czy też sanockich (S. Piątkiewicz). Nielicznie natomiast na omawianych nekropoliach zachowały się przykłady artystycznej, zabytkowej metaloplastyki. Głównie są to pojedynczo występujące balustrady. Charakterystyczny jest także brak zabytkowych, rodzinnych kaplic grobowych będących niemymi świadkami właścicieli większych majątków. Najbogatszą wśród miejscowości gminy pod względem zbioru zabytkowych nagrobków oraz ich klasy artystycznej jest nekropolia położona w Brzozowie. Związane jest to z zamożnością ludności Brzozowa, siedziby starostwa, jak również miejscowości ważnej dla biskupów przemyskich. Cmentarz założony został

w końcu XVIII lub na początku XIX wieku i zlokalizowany został na północ od miasta;

w 1877 roku obejmował wschodnią część obecnego terenu, a w jego południowej części położony był budynek kostnicy. W tym kształcie cmentarz przetrwał do końca XIX wieku (mapa z 1912 roku na podstawie danych z 1894 roku). W okresie 20-lecia międzywojennego nekropolia została poszerzona w kierunku wschodnim, obejmując teren zbliżony do obecnego cmentarza. Na mapie WIG z 1938 roku widnieje budynek kostnicy zlokalizowany w miejscu obiektu, który stoi dzisiaj na wschód od kaplicy. Do czasu założenia cmentarza w Starej Wsi (1906 roku) spełniał swoją rolę dla mieszkańców obu miejscowości. Na brzozowskim cmentarzu najliczniej zachowała się grupa sygnowanych nagrobków, dzięki czemu możemy odnotować kilka ośrodków kamieniarskich dostarczających swoje dzieła dla miejscowej ludności. Najliczniej, ze względu na bliskie położenie, reprezentowane jest środowisko krośnieńskie – głównie przez zakład Krzanowskiego, ale także zakład Józefa Paczosa z Białobrzegów, czy też K. Zycha z Korczyny. Spotykamy także pojedyncze dzieło rzeszowskiego, bardzo płodnego warsztatu Tadeusza Janika. Wyrazem większych ambicji były zamówienia kierowane do lwowskich rzeźbiarzy; potwierdzenie tej tezy znajdujemy w nagrobkach Aleksandra Zagórskiego (1871-1944), czy też Tadeusza Iwanowicza (1885-1944), a także Przemyśla – nagrobek wykonany w pracowni Ferdynanda Majerskiego (1832-1921). Charakterystyczną, wartą podkreślenia cechą cmentarza w Brzozowie jest stosunkowo licznie zachowana grupa nagrobków pochodzących z XIX wieku. Jednym z najstarszych jest nagrobek w postaci ostrosłupa na wysokim postumencie z datą 1827, zlokalizowany

w południowo-wschodnim narożniku nekropolii. Innym pochodzącym z podobnego czasu jest pomnik wystawiony byłemu jezuitcie, metropolicie gnieźnieńskiemu Ignacemu Raczyńskiemu (1741-1823), który zmarł w Przemyślu, pochowany został w Brzozowie, a następnie jego szczątki zostały przeniesione do kościoła w Obrzycku. Można także wymienić nagrobki: Wincentego Załuskiego, zm. 1837 (?); nagrobek pochodzący z 1851 roku o interesującej formie plastycznej (antyczna stella dekorowana z dwóch stron płaskorzeźbionymi przedstawieniami aniołów z urną / zgaszoną pochodnią); Tomasza Piotrowskiego, zm. 1858; Karola Draka, zm. 1868 – urzędnika państwowego i kawalera orderu Franciszka Józefa. Zasób zabytkowych nagrobków opisywanej nekropolii jest również dobrym przykładem do prześledzenia różnego rodzaju form stylistycznych występujących w sztuce nagrobnej. Występują tutaj licznie pomniki w formie stelli (rodziny Ziółkowskich), stelli z krzyżem (Maria Woźniak, zm. 1892), stelli dekorowanej płaskorzeźbą (tondo z portretem kobiety, rodziny Federkiewiczów; postać anioła, nagrobek Wolańskich; Chrystus niosący krzyż, nagrobek Jana Pilawskiego, 1911, wyk. Józef Paczosa Białobrzegi / Krosno). Inną formą są postumenty zwieńczone krzyżami (artystycznie opracowany nagrobek rodziny Pilawskich; Franciszka Bielawskiego; rodziny Kościńskich, wyk. Krzanowski z Krosna), ostrosłupy na postumentach (Aleksandry Boruckiej, 1888; Anieli Dąbrowieckiej, 1904); kamienny postument z banderolą, zwieńczony krzyżem-drzewem (Jan Chudzik, 1933, wyk. A. Zagórski), postument z ułamaną kolumną (Błaszczuków, wyk. Krzanowski). Można także wymienić nagrobki z różnorodną pełnoplastyczną rzeźbą. Przyjmuje ona formy dziecka klęczącego w modlitwie (nagrobek z zatartą inskrypcją), płaczki przy krzyżu (Maria Pilawska), Ecce Homo (Bielawskich). Charakterystyczne – głównie dla ośrodków miejskich – są grobowce w formie tumb. W przypadku Brzozowa posiadamy kilka interesujących przykładów tego rodzaju nagrobków. Są nimi pomniki pochodzące z warsztatu sygnowanego „KRZANOWSKI I SWIE / KROSNO”: jeden rodziny Bielawskich o formie klasycyzującej, na którym umieszczono rzeźbę Upadek Chrystusa, drugi – rodziny Buchwaldów (ciekawszy artystycznie, ponieważ wykonany w rzadko stosowanej stylistyce geometrycznej secesji). Nielicznie natomiast zachowały się charakterystyczne dla tych terenów nagrobki z metaloplastyki (ażurowy krzyż z Ukrzyżowanym, Antonina Wierzbńska, zm. 1902), tym bardziej warte ochrony. Jedyną nekropolią żydowską na terenie gminy jest kirkut położony na zachodnich krańcach Brzozowa, przy ul. Cegłowskiego. Został on założony zapewne w I połowie XIX wieku dla miejscowej, licznej społeczności żydowskiej. W czasie II wojny światowej zdewastowany, został odrestaurowany w latach 90-tych XX

wieku. W tym też czasie poustawiano poznajdywane resztki macew, z których w całości zachowała się tylko jedna. Zabytkowa nekropolia położona w Grabownicy została w obecnym miejscu założona na przełomie XVIII i XIX wieku i poszerzona została w kierunku północnym w 1878 roku. Wcześniej mieszkańcy wsi chowani byli wokół wcześniejszego drewnianego kościoła. Pozostałością po tym cmentarzu przykościelnym jest nagrobek miejscowego proboszcza ks. Antoniego Kossaka (zm. 1864 r.). Na terenie grabownickiej nekropolii położonej na południe od kościoła, zachowało się wiele zabytkowych nagrobków. Zasób ten wyróżnia, spośród innych cmentarzy gminy, kilka przykładów rzeźby figuratywnej zdobiącej nagrobki. Nad całością cmentarza dominuje pomnik z rzeźbą płaczki (kobieta o zamkniętych oczach trzymająca wieniec obejmuje stojący krzyż), której podstawą jest filar na wielosegmentowej bazie (nagrobek m.in. rodziny Kaczorów, Kurzów). Pomimo nieodnalezienia sygnatury można przyjąć, że powstał on w warsztatach Krosna / Sanoka. Z tego pierwszego ośrodka pochodzą także inne nagrobki na grabownickim cmentarzu, np. kolejny nagrobek z rzeźbą – na wysokim kamiennym cokole widnieje postać siedzącego w zamyśleniu anioła, wspartego o postument, na którym stał krzyż (Miecio Supiński, zm. 1904). Powstał on w warsztacie Wojciecha Wojtowicza z Krosna. Dodatkowo zachowało się cenne dekoracyjne ogrodzenie tego nagrobka. Kolejny sygnowany nagrobek pochodzi z pracowni W. Dudka – na płycie / cokole ustawiony jest postument o dekoracyjnie rozwiązanej szczytce, pierwotnie zwieńczonym krzyżem, który obecnie leży obok nagrobka (Jan Pilszak, zm. lata 90-te XIX w.). Z tego samego warsztatu pochodzi również pomnik rodzeństwa Pilszaków (zm. 1894 r.). Najwidoczniej prace Dudka spełniały wymagania rodziny, która powierzała mu kolejne realizacje. Na nekropolii występują także nagrobki w formie uproszczonej stelli z krzyżem (Józef Kopleński, zm. 1886; Maria Pelc zm. 1899) oraz charakterystycznego ostrosłupa (NN, zm. 1859 r.). Na cmentarzu w Humniskach założonym według karty ewidencyjnej w I połowie XVIII wieku (oprac. M. Kujawska, 1999 r.), wśród zabytkowych nagrobków zachowało się kilka pomników o interesujących rozwiązaniach formalnych. Część z nich utrzymana została w stylistyce neogotyckiej: – nagrobek rodziny Cybulskich, właścicieli humnickiego majątku, w formie wysokiej sterczyny zwieńczonej wysmukłym pinaklem, o starannie wykonanych ornamentach (zachowało się także dekoracyjnie kute ogrodzenie); – Marii Kwiatkowskiej, zm. 1904 r. ozdobiony niszą z figurką NMP (wyk. Stanisław Piątkiewicz, 1905 r. autor nagrobków na cmentarzu w Sanoku, sztukaterii w kościele Jezuitów w Starej Wsi). Występuje także forma kamiennego kopca z krzyżem i banderolą (powstańca listopadowego Karola Miniewskiego, zm. 1900 r.), wysokiej stelli na postumencie, dekorowanej płaskorzeźbionym przedstawieniem anioła (Wojciech, zm. 1879 i Marianna Błyskał zm. 1901, wyk. W. Dudek z Krosna). Najczęściej spotykaną formą jest nagrobek w postaci postumentu zwieńczonego krzyżem – można w tym przypadku wymienić jeden z najstarszych – Józefy Dobrowolskiej zm. 1884 r. Z racji długiej przynależności Starej Wsi do parafii w Brzozowie nekropolia w tej miejscowości była także cmentarzem dla mieszkańców wsi. Stan ten nie zmienił się także po założeniu w miejscu parafii w 1852 roku. Toteż w Brzozowie znajdują się najstarsze mogiły księży jezuitów oraz siostr służebniczek. Cmentarz w Starej Wsi powstał późno, bo dopiero w 1906 roku i z tej racji należy do młodszych z leżących na terenie gminy Brzozów historycznych cmentarzy. Cechą go wyróżniającą jest zabytkowa kaplica grobowa Jezuitów wybudowana w latach 1921-1925, pod kierunkiem br. Stanisława Dydaka. Warto przy tej okazji przybliżyć postać tego jezuitę, rodaka starowiejskiego. Żyjący w latach 1864-1925, bardzo zasłużył się dla swojego zgromadzenia na niwie budownictwa i stolarki. Uczeń arch. Stanisława Krzyżanowskiego i Edgara Kovatza projektował budynki i wyposażenie, kierował budowlami dla klasztorów zgromadzenia na terenie Galicji oraz na terenie całej II Rzeczypospolitej. Ślady jego działalności możemy poznać oprócz Starej Wsi także m.in. w Chyrowie, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Nowym Sączu, Poznaniu, Stryju, Zakopanem. Młody wiek starowiejskiej nekropolii rzutuje na niewielki zasób zabytkowych nagrobków występujących na jej terenie. Niemniej jednak występują na niej nagrobki o zróżnicowanych formach. Nagrobki z pełną rzeźbą, jak pomnik Marii Wesołowskiej (zm. 1925) z postacią NMP, o dobrze opracowanym detalu (pomnik Maryanny Szelc, zm. 1911). Nagrobki przyjmują także popularną formę postumentu z krucyfiksem (pomniki: Jana Bobra, zm. 1908 r.; Józefa Bobra, zm. 1911 r., zapewne warsztat krośnieński). Zachowany jest także jeden nagrobek sygnowany – pochodzący z warsztatu J. Paczosa z Krosna. Pomnik Józefa Mazura, zm. 1923 r. powstał w formie starannie i dekoracyjnie opracowanej steli, zwieńczonej krucyfiksem. Cmentarz w Starej Wsi jest również miejscem pochówku dla Sióstr Służebniczek, których duża kwatera zlokalizowana jest wzdłuż zachodniej granicy nekropolii. Pierwotnie mieszkańcy Przysietnicy byli grzebani wokół swojej obecnie nieistniejącej, drewnianej świątyni. Wg ks. Z. Trojnara (J. Olejko, *Przysietnica. Zarys dziejów*) nowy cmentarz w Przysietnicy został założony w 1820 roku na powierzchni 660 sążni, a następnie o taką samą powierzchnię poszerzony w 1871 roku. Na przysietnickiej nekropolii zachowały się nieliczne zabytkowe nagrobki, wśród których najstarsze pochodzą z początku XX wieku, ale głównie pochodzą z lat 20-tych i 30-tych XX wieku. Wśród ciekawszych przykładów sztuki sepulkralnej należy wymienić pomnik Józefa

Radwańskiego (zm. 1904 r., kierownika szkoły i organisty) w formie antycznej stelli zwieńczonej krzyżem z płaskorzeźbioną dekoracją floralną; nagrobek Pawła Jasłara (zm. 1910 r. także kierownik szkoły), czy też Zofii (zm. 1903 r.) i ks. Stanisława Władków (zm. 1930 r.).

Zasób muzealny. Ekspozyty o takim charakterze przechowywane są i udostępnione do zwiedzania w trzech muzeach na terenie gminy. Stara Wieś – Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej. Początki muzeum, a właściwie izby muzealnej przy kolegium jezuickim sięgają przełomu lat 60-tych i 70-tych XX wieku i związane były z tragicznym wydarzeniem spalenia cudownego wizerunku. Gromadzono ekspozyty związane ze starowiejskim zgromadzeniem oraz z działalnością misyjną Jezuitów. W latach 90-tych nastąpiła reorganizacja zbiorów i połączenie poszczególnych ekspozycji w kolekcje tematyczne. Finałem tych działań były prace przeprowadzone w latach 2004-2006, kiedy to muzeum zostało gruntownie odnowione oraz na nowo zaaranżowano ekspozycję. Od tego czasu instytucja przyjęła nazwę – Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej. Zbiory muzealne gromadzone są w kilku blokach tematycznych, wg których są także ekspozycyjne. Podstawowym zbiorem jest sztuka sakralna, w szczególności związana ze Starą Wsią oraz działalnością Jezuitów, m.in: obrazy – w tym najstarsza kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z 1613 roku, rzeźby, liczne szaty i paramenty liturgiczne. Częściowo w tym dziale zawierają się przedmioty związane z postaciami zasłużonymi dla kościoła, głównie proveniencji jezuickiej (św. Franciszek de Hieronimo, św. kard. Robert Bellarmin, o. Piotr Skarga czy abp Ignacy Raczyński, którego nagrobek znajduje się na brzozowskim cmentarzu), ale także niepowiązane z zakonem (papież Jan Paweł II). Kolejnym blokiem tematycznym są ekspozyty pochodzące z misji prowadzonych przez Jezuitów, a następnym zespół szopek bożonarodzeniowych. Brzozów – Muzeum Regionalne im. A. Fastnachta w Brzozowie. Brzozowskie muzeum to instytucja o ponad 30-letniej tradycji, która powstała w 1980 roku. Swoim działaniem obejmuje teren powiatu brzozowskiego, gromadząc, dokumentując udostępniając zabytki kultury materialnej tego regionu. Siedziba muzeum mieści się w części budynku ratusza, gdzie znajdują się sale wystawowe przeznaczone na ekspozycje stałe, czasowe oraz zaplecze administracyjno-magazynowe. Ekspozycja stała zaaranżowana została w czterech pomieszczeniach i prezentuje m.in. wystroj pomieszczenia brzozowskiego mieszczaństwa, wyroby sztuki ludowej i miejscowego rzemiosła, dokumenty ikonograficzne dotyczące miasta i ważnych dla niego wydarzeń. Interesująca ekspozycja przedstawiona została jednak na niewielkiej przestrzeni, co powoduje pewien niedosyt u zwiedzającego, biorąc także pod uwagę bogactwo

i różnorodność ziemi brzozowskiej. Ważną formą działalności muzeum jest działalność wystawiennicza – organizowanie wystaw czasowych poświęconych twórczości lokalnych, często młodych twórców. Niemniej jednak najważniejszą dziedziną działalności Muzeum, która jest najbardziej zauważana poza lokalnym środowiskiem, jest działalność wydawnicza. Szereg publikacji historycznych opracowanych przez Muzeum weszło do kanonu literatury fachowej dotyczącej tego regionu Polski. Kontynuacją tych działań jest cykliczne organizowanie konferencji historycznych oraz publikacja materiałów pokonferencyjnych. Oddziałem zamiejscowym brzozowieckiej instytucji jest Muzeum Pożarnictwa mieszczące się w Starej Wsi. Powstało ono w 1986 roku gromadząc głównie ekspozyty ściśle związane z pożarnictwem – wozy strażackie, samochody, sprzęt gaśniczy (pompy, sikawki) oraz dokumenty związane z tą tematyką (m.in. odznaczenia, chorągwie). Z czasem zbiory wzbogaciły się o ekspozyty o charakterze patriotycznym, a także dotyczącym życia codziennego wsi.

e. Zabytki archeologiczne.

Gmina Brzozów znajduje się około 55 km na południowy wschód od Rzeszowa

i administracyjnie należy do powiatu brzozowskiego. Pod względem geomorfologicznym wchodzi w skład Pogórza Dynowskiego. Sieć wodną na terenie gminy tworzy rzeka Stobnica, jak również mniejsze często bezimienne ciek. Większą część terenu gminy zajmują pola uprawne, lasy, a także łąki.

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych odkrytych na terytorium gminy Brzozów została zlokalizowana w trakcie realizacji ogólnopolskiego programu archeologicznych badań powierzchniowych pn. Archeologiczne Zdjęcie Polski prowadzonych na terenie gminy w latach 80- i 90-tych XX wieku. Powyższa metoda powstawała w latach 70-tych XX wieku, polega ona na inwentaryzowaniu stanowisk archeologicznych według jednolitych zasad penetracji terenowej i dokumentacji dla całego obszaru Polski. Standardy realizacji tych badań w ostatnich latach, głównie ze względu na możliwości, które niosą nowoczesne technologie, uległy znacznym zmianom i w głównej mierze opierają się na środowisku GIS. Cała Polska została podzielona na obszary AZP

o powierzchni około 37,5 km², stworzono również obowiązujący wzór Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, na której znajdują się podstawowe dane o charakterze i lokalizacji konkretnego stanowiska archeologicznego. Karta ta, na przestrzeni dziesięcioleci ulegała licznym modyfikacjom, jej ostatni – obowiązujący wzór wprowadzony został kilka lat temu, zmieniono również jej nazwę – KEZAL karta ewidencyjna zabytku archeologicznego lądowego.

W ostatnim czasie, w odniesieniu do ewidencjonowania stanowisk archeologicznych, zyskują na znaczeniu nowoczesne metody, m.in. lotniczy skanিং laserowy (ALS), badania geofizyczne (magnetyczne, elektrooporowe, geofizyczne). Przy czym te ostatnie rzadko wykorzystywane są, jako samodzielna metoda badawcza, najczęściej towarzyszą projektom zakrojonym na szerszą skalę, stanowiąc metodę uzupełniającą, pozwalającą lepiej rozpoznawać stanowiska archeologiczne, bądź też obejmują one, ze względu na koszt, niewielkie fragmenty terenu. Natomiast lotniczy skanিং laserowy pozwala prowadzić analizę w obrębie rozległych obszarów pokrytych skanowaniem, gdzie dzięki gęstej chmurze punktów pomiarowych widoczna jest najdrobniejsza zmiana konfiguracji terenu. W przypadku gminy Brzozów należy rozważyć waloryzację zasobu archeologicznego przy użyciu wybranych wyżej wymienionych metod.

Teren gminy obejmuje siedem obszarów AZP. Stanowiska zlokalizowane na terenie gminy zostały zewidencjonowane na każdym z nich. W większości badania powierzchniowe realizowane były przez mgr Antoniego Lubelczyka począwszy od 1984 roku do 1995 roku prowadził on rozpoznanie kolejno obszarów: 110-77, 111-77, 109-77, 109-76 i 110-76. Obszar 112-77 w 1987 roku badała E. Pohorska-Kleja, a obszar 111-76 Anna Muzyczuk i Jerzy Ginalski w 1992 roku.

W chwili obecnej trwają starania, aby w ciągu najbliższych kilku lat krajowa ewidencja zabytków archeologicznych została wprowadzona do centralnego systemu elektronicznego sprzężonego ze środowiskiem informacji geoprzestrzennej (GIS), integrującego różne kategorie zabytków i form ochrony, jak też inne dane administracyjne, katastralne i przyrodnicze. Rozwiązanie takie z poziomu gminy znacznie ułatwiać będzie zarządzanie zasobem dziedzictwa.

Informacje, jakimi dysponujemy do rekonstrukcji pradziejów dla gminy Brzozów zawdzięczamy przede wszystkim badaniom powierzchniowym Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) oraz nielicznym badaniom wykopaliskowym. Mimo to, pozostaje nadal wiele nierozstrzygniętych kwestii. Podkreślić również należy, że nie wszystkie z przedstawionych w niniejszym opracowaniu stanowisk archeologicznych mają taką samą wartość poznawczą. Na obszarze gminy Brzozów zarejestrowano zarówno duże osady, które były zasiedlone przez długi czas, nie tylko przez przedstawicieli jednej kultury (są to tzw. stanowiska wielokulturowe), jak również pojedyncze znaleziska (ślady osadnictwa oraz punkty osadnicze). Przedstawiona niżej sytuacja osadnicza wyraźnie uwydatnia luki w bazie źródłowej, co widać przede wszystkim w dysproporcji ilości stanowisk z poszczególnych okresów chronologicznych. Wiąże się to zapewne z określonymi preferencjami osadniczymi ludności poszczególnych kultur, jednak wydaje się, że sytuacja ta odzwierciedla przede wszystkim braki, które wynikają m.in. z niedostępności wielu obszarów na terenie gminy (tereny zabudowane, ogródki działkowe, lasy itp.).

Na chwilę obecną zlokalizowano tutaj łącznie 157 stanowisk archeologicznych (patrz tabela na końcu opracowania). Numeracja w obrębie miejscowości, a także w obrębie arkuszy AZP jest podawana zgodnie z dokumentacją konserwatorską (karty KESA). Spośród zarejestrowanych stanowisk wiele daje się bliżej datować dzięki występowaniu charakterystycznej ceramiki, narzędzi krzemiennych lub innych zabytków. Są jednak i takie, które ogólnie możemy dziś odnosić do pradziejów (posiadają adnotację: pradzieje, jest to 55 stanowisk) lub są nieokreślone (zaledwie 2 stanowiska). Te pierwsze pozwalają podzielić archeologię interesującego nas obszaru na poszczególne okresy chronologiczne.

Należy tutaj podkreślić, że całokształt archeologicznego zasobu kulturowego gminy został rozpoznany dotychczas na poziomie dostatecznym. Trzeba tu jednak brać pod uwagę ograniczenia, które wpływają na metodę badań powierzchniowych, a które wiążą się zwłaszcza z trudną dostępnością niektórych partii terenów objętych AZP, np. lasów i ugorów, bądź ogrodzonych terenów przy gospodarskich, które zajmują tereny dogodne do osadnictwa również w pradziejach. Dużą rolę odgrywa upływ czasu, część stanowisk na przestrzeni lat uległa degradacji na skutek czynników naturalnych, jak erozja, bądź działalności ludzkiej związanej na przykład z ekstensywną gospodarką rolną. W związku z powyższym zasobu archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy nie należy uważać za zbiór zamknięty. Zasób ten powinien podlegać cyklicznej weryfikacji poprzez badania powierzchniowe (zwłaszcza terenów objętych AZP w latach 80-tych XX wieku), jak i badania wykopaliskowe, które najpełniej potrafią udzielić odpowiedzi w kwestii rzeczywistej wartości poznawczej danego obiektu archeologicznego.

Najstarszy odcinek dziejów człowieka stanowi epoka kamienia, którą rozpoczyna okres zwany „paleolitem”. Z obszaru gminy Brzozów najwcześniejsze ślady działalności człowieka datowane są dopiero na okres paleolitu schyłkowego (IX tys. p. n.e.). Materiał zabytkowy łączony z tym odcinkiem czasu to pojedynczy tylczak wykonany z margla, zarejestrowany na obszarze stan. 5 w Brzozowie. Następny młodszy etap epoki kamienia zwany jest mezolitem. Obejmował on rozwój społeczności łowiecko-zbierackich i trwał od ok. VII/VI tys. p.n.e. do ok. V tys. p.n.e. Na niektórych obszarach ludność mezolityczna współwystępowała z ludnością związaną już gospodarczo z okresem neolitu (o którym niżej). Niestety na obszarze gminy Brzozów nie zarejestrowano jak dotąd stanowisk, które można by łączyć z tym okresem. Z dużym prawdopodobieństwem większość stanowisk, które posiadają bardzo ogólne określenie chronologiczne „epoka kamienia”, należy wiązać z paleolitem lub mezolitem. Stanowiska, które posiadają adnotację chronologiczną „epoka kamienia” to 7 stanowisk. Są to: Górki stan. 18, Grabownica Starzeńska stan. 8; Humniska stan. 3, Przysietnica stan. 3, Stara Wieś stan. 7 i 24 oraz Turze Pole stan. 3.

W najmłodszej fazie epoki kamienia, czyli neolicie (początek ok. VI tys. p.n.e.), doszło do zasiedlenia interesującego nas obszaru, przez ludność osiadłą. Dokonał się wtedy ogromny skok cywilizacyjny określany niekiedy mianem „rewolucji neolitycznej”. Wiązał się on głównie z tym, iż ludność opanowała umiejętność uprawy roli, a także hodowli zwierząt. Na dużą skalę zastosowano także ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe. Wtedy też po raz pierwszy zaczęto wykonywać naczynia z gliny, które wypalano w ogniskach. Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 20 stanowisk datowanych ogólnie na okres neolitu. Są to: Brzozów stan. 1-2, 7, Górki stan. 14, Grabownica Starzeńska stan. 2-5, Humniska stan. 2, 4, Przysietnica stan. 6, Stara Wieś stan. 5, 8-9, 13, 17, 25, 34, Turze Pole stan. 7 oraz Zmiennica stan. 5. W ich obrębie zarejestrowano m. in. topory granitowe, krzemienne siekierki, krzemienne odłupki oraz wióry retuszowane, krzemienne noże tylcowe, a także charakterystyczne fragmenty ceramiki. Ze względu na bardzo charakterystyczną formę naczyń, przede wszystkim pucharów oraz amfor, ukształtowanych „lejkowato”, kolejna z omawianych tu jednostek kulturowych, nazywana jest kulturą pucharów lejkowatych. Stanowiła ona kolejny etap rozwoju kultur neolitycznych (początek ok. 4500 do 3000/2900 p.n.e.). Kultura ta kończyła proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Z obszaru gminy Brzozów zabytki związane z tą jednostką kulturową znane są wyłącznie z jednego stanowiska w miejscowości Zmiennica stan. 15, gdzie zarejestrowano bardzo charakterystyczne narzędzie, wiórowiec z krzemienia świeciechowskiego. Ostatnią jednostką kulturową okresu neolitu na terenie Polski jest kultura ceramiki sznurowej (początek ok. 3100/3000 do ok. 2000 p.n.e.). Jej nazwa pochodzi od specyficznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisków sznura. Bardzo charakterystyczne są dla niej topory kamienne oraz siekierki. Z obszaru gminy Brzozów znane są tylko 2 pewne stanowiska, które można wiązać z tą kulturą, a mianowicie Górki stan. 1 oraz Grabownica Starzeńska stan. 6. W obydwu przypadkach znalezione zostały topory kamienne. W pierwszym przypadku znaleziony został toporek wykonany z piaskowca. W przypadku drugim była to siekierka krzemienista, która zaginęła. W przypadku obydwu stanowisk nie ma pewności co do dokładnej lokalizacji. Innym interesującym stanowiskiem jest Zmiennica stan. 6, gdzie zarejestrowano kopiec ziemny, który być może należy również wiązać z omawianą tu jednostką kulturową.

W epoce brązu nastąpił kolejny ważny moment w dziejach człowieka. Pojawiły się, a także upowszechniły przedmioty wykonywane z brązu. Natomiast w ogólnym zakresie kultury i życia codziennego kontynuowano osiągnięcia neolitu, szczególnie w zakresie produkcji żywności. Z przełomem neolitu oraz wczesną epoką brązu możemy identyfikować szereg stanowisk z terenu gminy Brzozów. Są to stanowiska zlokalizowane w następujących miejscowościach: Brzozów stan. 8, Górki stan. 6-7, 10, 13, Grabownica Starzeńska stan. 16, Stara Wieś stan. 10, 16, 28, Zmiennica stan. 14. Zabytki zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim siekierki wykonane z margla, odłupki krzemienne, narzędzia wnątkowe oraz łuszczone krzemienne. Również kilka stanowisk łączonych jest bardzo ogólnie z wczesną epoką brązu. Są to: Brzozów stan. 12 i 20, Humniska stan. 11, Stara Wieś stan. 26, Zmiennica stan. 3. Materiały posiadające wspomnianą adnotację to m.in. krzemienne noże tylcowe, drapacze, fragmenty siekier, a także charakterystyczne fragmenty ceramiki. Część stanowisk również nie posiada konkretnej chronologii, a jedynie ogólne datowanie w ramach epoki brązu. Są to: Brzozów stan. 16, 18, Stara Wieś stan. 19, 23, 25, Zmiennica stan. 4, 13, 18-19. Materiały zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim fragmenty naczyń. Analogiczna sytuacja jest w przypadku stanowisk z dość ogólną adnotacją chronologiczną „epoka brązu/okres halsztacki”. Są to: Górki stan. 11-12, 15, 17-18, Grabownica Starzeńska stan. 10, Humniska stan. 12, 15, 17, Turze Pole stan. 2, 4-10, 14, Zmiennica stan. 2, 5, 8, 10, 20. W przypadku jednego stanowiska (Humniska stan. 10) określenie chronologii było bardzo utrudnione, dlatego też posiada ono niezbyt jasną adnotację „epoka brązu/okres halsztacki, okres lateński?”. Kolejnym etapem w ramach epoki brązu był jej starszy okres. Rozwijała się wówczas kultura trzciniecka

(początek ok. 1600 do ok. 1400 p.n.e.). Z obszaru gminy Brzozów znane jest tylko jedno stanowisko, które można wiązać z tą jednostką kulturową, a mianowicie Stara Wieś stan. 30. Pozyskane tam materiały to przede wszystkim charakterystyczne fragmenty ceramiki. W młodszej oraz późnej epoce brązu nastąpił rozwój kolejnej jednostki kulturowej, a mianowicie kultury łużyckiej. Wraz z jej nastaniem wyraźnie widoczna jest intensyfikacja osadnictwa z epoki brązu na terenie Polski. Ten proces nie posiada jednak swojego odbicia na obszarze gminy Brzozów. W młodszej, a także późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza Polskę południowo-wschodnią zasiedlała jednostka kulturowa określana mianem tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (do niedawna nazywana grupą tarnobrzeską). Okres jej istnienia przypadał, zarówno na okres epoki brązu, jak i na wczesną epokę żelaza (od 1300/1200 do ok. 400 p.n.e.). Charakterystyczne było dla niej grzebanie swoich zmarłych na dużych, płaskich cmentarzyskach po wcześniejszym skremowaniu zwłok (tzw. pola popielnicowe). Inwentarze zabytków tarnobrzeskiej kultury łużyckiej to głównie naczynia w typie garnków, waz oraz kubków, o chropowatych powierzchniach, zdobionych ornamentyką plastyczną, a także przedmioty brązowe (narzędzia, broń, ozdoby), później również żelazne (w okresie halsztackim). Z interesującego nas obszaru znane są zaledwie 2 stanowiska pewnie związane z tą jednostką kulturową: Humniska stan. 23, Przysietnica stan. 9, które istniały prawdopodobnie w późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza (okres halsztacki), jak również już w okresie samej epoki żelaza. Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. W tym miejscu wspomnieć należy również o stanowisku z miejscowości Humniska stan. 9, na obszarze którego zarejestrowano materiały prawdopodobnie również należące do tarnobrzeskiej kultury łużyckiej.

Rozwój kultury lateńskiej, powszechnie łączonej z Celtami, miał miejsce

w przeciągu ostatnich czterech wieków przed Chrystusem. Nastąpił wówczas przełom, związany przede wszystkim z nowymi zdobyczami cywilizacyjnymi, zarówno w dziedzinie rolnictwa, jak i rzemiosła. Zaczęto wówczas stosować powszechnie m.in. pług, piłę czy młotek. Pojawiły się także naczynia wykonywane na kole z charakterystyczną domieszką grafitu. Z obszaru gminy Brzozów znane jest tylko jedno znalezisko, które możemy wiązać z okresem istnienia kultury lateńskiej i to też nie bezpośrednio, a mianowicie srebrna moneta Ptolemeusza III (246-221 r. p.n.e.), władcy Egiptu. Należy podkreślić, iż w przypadku znalezisk monet trzeba pamiętać o możliwości ich długiego obiegu. W związku z tym data wybita monety rzadko kiedy jest identyczna z czasem jej zdeponowania w ziemi. Z okresem lateńskim można prawdopodobnie łączyć również materiał ceramiczny odkryty na stan. 10 w Humniskach. Stanowiska związane z osadnictwem celtyckim potwierdzono licznie na terenie sąsiedniej gminy Sanok.

Kolejna fala osadnictwa, jaka widoczna jest na interesującym nas obszarze związana jest z okresem wpływów rzymskich. W ciągu czterech pierwszych wieków n.e. rozwijała się na terenie Polski południowo-wschodniej kultura przeworska. Charakterystyczne dla niej zabytki to przede wszystkim naczynia lepiące ręcznie, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby (przede wszystkim zapinki). To właśnie z kulturą przeworską identyfikuje się szereg stanowisk z obszaru gminy Brzozów. Stanowiska te, w liczbie 22, jedynie ogólnie łączone są z okresem rzymskim. Są to: Brzozów stan. 9, 14, 16, 18-19, Grabownica Starzeńska stan. 13, Humniska stan. 4, 8-9, 20, Stara Wieś stan. 6, 8, 11, 14, 16-17, 22, 27, 32, Turze Pole stan. 8, 12, Zmiennica stan. 11. Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. Podkreślić również należy, że 9 stanowisk: Górki stan. 2, 6, Humniska stan. 11, 16, 19, 21, Turze Pole stan. 7, 9, Zmiennica stan. 12, ze względu na występowanie na ich powierzchni charakterystycznego materiału zabytkowego (ceramiki toczonej na kole garncarskim) może być ściślej datowanych na późny okres rzymski (od 2 poł. II w. n. e. do poł. IV w. n. e.). W tym miejscu wspomnieć należy również o niewielkim skarbie sześciu monet, jaki odkryty został w Grabownicy Starzeńskiej stan. 1. Wśród odkrytych monet znajdowały się denary: Wespazjana (69-79 r. n. e.), Antonina Piusa (138-161 r. n.e.) oraz Marka Aureliusza (161-180 r. n.e.). Innym skarbem odkrytym na obszarze gminy Brzozów jest depozyt monet znany z miejscowości Przysietnica stan. 1. Niestety brak jest bliższych informacji na temat składu skarbu. Nie można pominąć również znaleziska pojedynczej monety Konstancjusza I Chlorusa (293-306 r. n.e.) z miejscowości Turze Pole stan. 1. W tym przypadku występuje jednak pewna niejasność, gdyż na karcie KESA jest mowa o monecie Konstancjusza, podczas gdy

w literaturze można znaleźć informacje o dwóch monetach, małym i dużym brązie Konstantyna (M. Aleksiewicz, Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemi województwa rzeszowskiego, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, t. I, z. 1, s. 60).

W okresie od 2 poł. IV w. n. e. do końca wieku V miały miejsce znaczne ruchy ludnościowe, określane jako tzw. wędrówki ludów. Na skutek tych przemieszczeń ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Miało to miejsce na początku VI w. Na ten czas datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII. Charakterystyczne dla tego okresu zabytki to przede wszystkim naczynia garbkowate lepiące ręcznie (później również obtaczane), zdobione linią falistą, znakami garncarskimi na dnach, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie oraz narzędzia żelazne (nożyce, noże, sierpy), broń (topory). Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 13 stanowisk, które można wiązać z okresem wczesnego średniowiecza. Są to: Górki stan. 2-3, Grabownica Starzeńska stan. 3, 8, Grabownica Starzeńska stan. 12-14, Humniska stan. 3-7, Przysietnica stan. 3. Niezbyt precyzyjnie, na okres średniowiecza, datuje się znaleziska z miejscowości: Górki stan. 3, 8-9 oraz Zmiennicy stan. 1. Również bardzo ogólną chronologię – późna faza wczesnego średniowiecza – posiadają zabytki ze stan. 9 oraz 11 w Grabownicy Starzeńskiej oraz stan. 7 w Przysietnicy. Na okres przełomu wczesnego średniowiecza i późnego średniowiecza datowane jest stanowisko z Brzozowa stan. 19. W okresie późnego średniowiecza (XIV-XV w.), na obszarze gminy Brzozów istniało szereg stanowisk archeologicznych. Są to: Brzozów stan. 9, 21, Grabownica Starzeńska stan. 15, Humniska stan. 8, Stara Wieś stan. 2, 15, 30, Turze Pole stan. 9. Zabytki pozyskane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim ceramika (garnki, misy oraz dzbany).

Na okres przełomu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego datowane jest stanowisko z miejscowości Górki stan. 5. Z kolei już z właściwym okresem nowożytnym powiązano 4 kopce ziemne zlokalizowane w miejscowości Zmiennica stan. 6 oraz materiał pozyskany na obszarze stan. 8 w Górkach. Na wiek XVI należy prawdopodobnie ustalić chronologię materiału zabytkowego, jaki pozyskano na obszarze stan. 1 w Starej Wsi. Na okres od XVII do XVIII w. datowane są zabytki odkryte w miejscowości Brzozów stan. 4, gdzie zarejestrowano, m.in. fragment pucharka szklanego. Z kolei ze stan. 1 w Brzozowie znana jest moneta groszowa wybita w 1768 roku, za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Inną monetę odkryto na obszarze stan. 8 w miejscowości Górki. Niestety oprócz adnotacji, że moneta ta pochodzi z okresu nowożytnego nie dysponujemy bliższymi informacjami na jej temat.

Niektóre stanowiska zwłaszcza z epoki brązu i okresu halsztackiego oraz okresu rzymskiego zdają się łączyć w większe kompleksy osadnicze (ze względu na bliską odległość i jednolity horyzont czasowy), np. Humniska stanowiska nr 10-11 i 20-21. Stanowiska te w rzeczywistości tworzyć mogą jedną dużą osadę, jednakże pełniejsze rozpoznanie tej kwestii wymagałoby wykonania licznych badań wykopaliskowych.

Na niewielkiej liczbie stanowisk, w stosunku do ich ogólnej liczby, prowadzono badania wykopaliskowe, jednakże ich rezultaty miały doniosłe znaczenie dla poszerzenia wiedzy o pradziejach regionu. Mimo to wiele kwestii dotyczących przeszłości pozostaje nadal nierozstrzygniętych i wymaga dalszych kompleksowych oraz interdyscyplinarnych badań naukowych. Dotychczas na terenie gminy Brzozów realizowano następujące badania archeologiczne.

W latach 2008-2009, realizowano nadzory archeologiczne w trakcie prac ziemnych związanych z rewitalizacją Ratusza Miejskiego w Brzozowie, w obrębie stan. 21. W 2008 roku przeprowadzono nadzór przy wykonywaniu nowych fundamentów schodów zewnętrznych, prowadzących do wnętrza Ratusza, jak również przy wykonywaniu nowej instalacji burzowej, odprowadzającej wodę przy południowej części Ratusza; badaniami kierował wówczas Piotr Kotowicz z Sanoka. Podczas tych prac zarejestrowano wyłącznie nawarstwienia o metryce nowożytnej. Autor sprawozdania z tych badań przypuszczał, iż mogło to być związane ze zniszczeniem starszych nawarstwień w wyniku ciągłego użytkowania terenu lub też z tym, że nawarstwienia te znajdują się poniżej poziomu wykopów instalacyjnych. Z kolei nadzory z roku 2009 związane były przede wszystkim z wykonaniem izolacji opaskowej fundamentów Ratusza, jak również wykonaniem wkopów pod instalację wodno-kanalizacyjną w jego otoczeniu oraz z „przebicciem” wejścia z sali piwnicznej 1 do domniemanej sali 2; w tym wypadku ich kierownikiem był Marcin Glinianowicz również z Sanoka. Pozyskany materiał zabytkowy (fragmenty ceramiki oraz kafle piecowe) datowany na XIV-XIX wiek może potwierdzać długotrwałe użytkowanie miejsca, na którym znajduje się obecny Ratusz. Istotnym odkryciem były zwłaszcza relikty murów kamiennych i kamiennie-ceglanych odkrytych w piwnicach Ratusza. Mogą one być związane z ewentualnymi wcześniejszymi fazami budowlanymi obiektu. Wyniki tych nadzorów z całą pewnością potwierdziły zasadność, a także konieczność wykonywania tego typu prac w rejonie brzozowskiego Ratusza.

W roku 2012 kolejny raz prowadzone były prace badawcze w obrębie brzozowskiego rynku (stan. 21) wykonywane w związku z jego rewitalizacją. W trakcie prac po południowo-zachodniej stronie ratusza udokumentowano kamienną studnię, całkowicie zasypaną. Ponadto nie uchwycono tutaj żadnych obiektów

ani nawarstwień archeologicznych, pozyskano jedynie nieliczne fragmenty nowożytnych naczyń ceramicznych; pracami kierowała mgr Anna Dobrawa-Jaracz.

W roku 2014 mgr Marcin Glinianowicz po raz kolejny kierował badaniami archeologicznymi w obrębie stanowiska nr 21 w Brzozowie AZP 110-76/64. Rozpoznanie to prowadzone było w formie nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji sanitarnej obejmujących ściśle centrum miasta. W pierwszej kolejności udokumentowano tutaj nieznana piwnicę odkrytą w trakcie prac budowlanych przy ul. Bocznej. Piwnica składała się z dwóch prostokątnych komór większej i mniejszej. Ściany piwnic wykonane były z solidnych bloków piaskowca natomiast kolebkowe sklepienie wykonano z cegły. Po udokumentowaniu piwnicy zabezpieczono i prace kontynuowano. Ponadto w trakcie nadzoru zarejestrowano w kilku miejscach pozostałości murów wykonanych, zarówno z cegły, jak i kamienia – najprawdopodobniej podmurówek nieistniejących budowli datowanych ogólnie na okres nowożytny. Pozyskano nieliczne zabytki ruchome, również o metryce nowożytnej.

Kolejne badania archeologiczne prowadzono w związku z budową obwodnicy Brzozowa w 2014 roku. Objęto nimi stanowisko archeologiczne nr 15 AZP 110-76/16 zewidencjonowane w trakcie realizacji programu badań powierzchniowych Archeologiczne Zdjęcie Polski, jako prahistoryczny ślad osadnictwa. Badania miały charakter sondażowy, gdzie w ramach dwóch wykopów o łącznej powierzchni 180 metrów kwadratowych nie zarejestrowano żadnych obiektów, ani nawarstwień archeologicznych, jak również nie pozyskano jakichkolwiek zabytków ruchomych. Ponadto całość obszaru przyszłej obwodnicy objęto powierzchniami badaniami archeologicznymi, których głównym zadaniem było zinventaryzowanie nieznanych dotychczas stanowisk archeologicznych. Rozpoznanie to przyniosło negatywny efekt, nie zarejestrowano żadnych nowych stanowisk archeologicznych. Oboma badaniami kierował Wiesław Siedlarz.

W ostatnich latach prowadzono kilkakrotnie przedinwestycyjne badania archeologiczne w obrębie stanowiska nr 19 AZP 110-76/20 w Brzozowie. W roku 2015 przeprowadzone zostały badania o powierzchni 1,25 ara, poprzedzające budowę domu jednorodzinnego. Samo stanowisko archeologiczne zostało zewidencjonowane, jako ślad osadnictwa z okresu rzymskiego, a także wczesnego i późnego średniowiecza. W 2015 roku nie zarejestrowano tutaj żadnych obiektów, ani nawarstwień archeologicznych, natomiast z powierzchni stanowiska zebrano wówczas materiał zabytkowy z okresu rzymskiego, ewidentnie wskazujący na obecność osady pradziejowej. Badaniami kierowała mgr Anna Okoniewska z Krosna. Ta sama badaczka wróciła na stanowisko w 2017 roku, realizując nadzór archeologiczny w trakcie budowy gazociągu średniego ciśnienia obejmujący odcinek 62 metrów, gdzie nie zarejestrowano obiektów oraz zabytków archeologicznych. Ponownie w roku 2018 Anna Okoniewska prowadziła tutaj badania archeologiczne poprzedzające budowę budynku mieszkalnego. Powierzchnia przebadanego terenu wynosiła 140 metrów kwadratowych. Udokumentowano tutaj obecność piętnastu obiektów archeologicznych, z których w dwóch jamach pozyskano datujące fragmenty naczyń ceramicznych jednoznacznie wskazujących na zasiedlenie tego terenu w okresie rzymskim. Osiem obiektów stanowiły dołki posłupowe, charakterystyczne pozostałości po niezachowanych konstrukcjach drewnianych, również z dużą dozą prawdopodobieństwa wiązane z okresem rzymskim. Należy tutaj podkreślić, że na stosunkowo niedużej powierzchni badawczej uchwycono dużą ilość obiektów archeologicznych – fakt ten potwierdza, że w miejscu badań natrafiono na właściwą lokalizację zewidencjonowanej przed laty osady z okresu rzymskiego. W trakcie tych prac pozyskano 26 fragmentów ceramiki z okresu rzymskiego, jak już wspomniano wyłącznie z dwóch obiektów; materiał ten pochodził z czterech naczyń, które częściowo udało się wykleić. Dwa z tych naczyń wykonano ręcznie, a dwa przy użyciu koła garncarskiego. Na tym samym stanowisku w roku 2021 badania prowadził mgr Marcin Glinianowicz

z Sanoka, związane one były z planami budowy sieci kanalizacyjnej i obejmowały odcinek o długości 50 metrów i szerokości metra. W trakcie prac pod darnią ujawniono obecność gleby pierwotnej – calca, nie natrafiono na żadne obiekty archeologiczne, bądź jakiegokolwiek nawarstwienia pradziejowe. Natomiast z warstwy humusu pozyskano dwa fragmenty ceramiki pradziejowej.

W roku 2020 mgr Marcin Glinianowicz prowadził badania archeologiczne

w obrębie wielokulturowego stanowiska archeologicznego nr 2 w Górkach AZP 111-77/31. Rozpoznanie prowadzone było w związku z planami inwestycyjnymi zmierzającymi do budowy w obrębie stanowiska dwóch budynków mieszkalnych jednorodzinnych. Założono tutaj dwa wykopy badawcze w miejscach przyszłej inwestycji pierwszy o wymiarach 11,5 na 14 metrów, drugi o wymiarach 12 na 16 metrów. W trakcie eksploracji wykopów ujawniono tutaj znacznej głębokości warstwę humusu, której powstanie

związane było z nowożytną i powojenną działalnością mieszkańców miejscowości. Po usunięciu humusu stwierdzono w tym miejscu obecność calca, nie zarejestrowano żadnych obiektów archeologicznych ani innych nawarstwień, nie pozyskano także żadnego ruchomego materiału zabytkowego.

W latach 2016-2017 realizowane były ponowne badania powierzchniowe wykonywane w ramach zadania „Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego” w ramach usługi naukowo badawczej pt. „Ocena stanu różnorodności biologicznej w wybranych nadleśnictwach Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Krośnie na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych”. W toku tych prac dr hab. Rafał Zapłata przeprowadził przy pomocy technik lidarowych skan obszarów leśnych, a następnie weryfikację terenową wybranych miejsc. Rozpoznaniem tym objęte były m.in. lasy wchodzące w skład Nadleśnictwa Brzozów, a zlokalizowane na terenie gminy Brzozów. Do chwili obecnej nie pojawiły się informacje o zewidencjonowaniu nowych stanowisk archeologicznych w wyniku realizacji programu na terenie gminy.

f.Rejestr zabytków.

Zgodnie z art. 9 oraz 10 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy lub ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na wniosek właściciela tegoż zabytku lub z urzędu. Wpis do rejestru dokonywany jest jedynie w przypadku możliwości obiektywnego wykazania, że obiekt odpowiada w pełni definicji zabytku zawartej w art. 3 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a w szczególności dowiedzeniu, iż jego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Rejestr zabytków nieruchomych.

- Brzozów – kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego; A-1223 z 18.07.1989 roku.
- Brzozów – dzwonnica kościelna i łącznik pomiędzy kościołem a kolegium misjonarzy; A-1197 z 20.11.2013 roku.
- Brzozów – budynek kolegium misjonarzy; A-1246 z 24.10.1991 roku.
- Brzozów – ratusz, Rynek; A-54 z 28.01.1985 roku.
- Brzozów – budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ul. Armii Krajowej 3; A-55 z 28.01.1985 roku.
- Brzozów – elewacja frontowa domu, ul. ks. J. Bielawskiego 1; A-1404 z 23.08.1994 roku.
- Brzozów – dom ze służbówką, ul. A. Mickiewicza 23; A-211 z 04.09.1990 roku.
- Brzozów – elewacja frontowa domu, Rynek 2; A-290 z 05.03.1993 roku oraz A-318 z 26.07.1994 roku.
- Brzozów – kopiec i pomnik Konfederatów Barskich, ul. Rzeszowska; A-30 z 25.10.2000 roku.
- Górki – dawny kościół parafialny pw. MB Wspomożenia Wiernych; A-606 z 22.05.1995 roku.
- Grabownica Starzeńska – zespół kościelno-plebański: kościół parafialny pw. św. Mikołaja i św. Józefa, dzwonnica, obelisk nagrobny, stara plebania, gumno – spichlerz (zw. stodołą), organistówka; A-172 z 02.01.2007 roku.
- Grabownica Starzeńska – zespół pałacowo-parkowy: pałac i park; A-237 z 19.11.1971 roku.
- Humniska – kościół parafialny p w. św. Stanisława Bpa; A-1359 z 05.07.1984 roku.
- Humniska – plebania; A-1358 z 11.06.1991 roku.
- Przysietnica – kościół parafialny pw. św. Marcina; A-1124 z 21.03.2013 roku.
- Stara Wieś – zespół klasztorny xx. Jezuitów: parafialny kościół klasztorny pw. Wniebowzięcia NMP, klasztor, ogrodzenie z 4 kapliczkami i bramą, spichlerz

i pralnia; A-38 z 11.09.1969 roku.

- Stara Wieś – dom generalny Zgromadzenia SS. Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej; A-603 z 12.07.1989 roku.

- Zmiennica – kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej; A-139 z 22.03.1989 roku.

- Zmiennica – spichlerz dworski i park krajobrazowy; A-966 z 01.10.1974 roku.

Rejestr zabytków ruchomych.

- Brzozów – wyposażenie ruchome i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego; B-3 z 04.07.1999 roku, B-16 z 23.03.2000 roku, B-117 z 21.03.2005 roku, B-632 z 17.10.2013 roku, B-784 z 06.09.2016 roku, B-862 z 02.10.2017 roku.

- Brzozów – Pomnik Grunwaldzki przy dworcu PKS; B-34 z 22.08.2001 roku.

- Brzozów – nagrobek Ignacego Kędlarskiego na cmentarzu komunalnym; B-356 z 9.08.2010 roku.

- Górki – wyposażenie ruchome i wystrój malarski dawnego kościoła parafialnego pw. MB Wspomożenia Wiernych; B-760 z 18.02.2016 roku, B-771 z 26.04.2016 roku.

- Grabownica Starzeńska – wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja bpa i św. Józefa; B-168 z 20.12.2006 roku.

- Grabownica Starzeńska – zespół 14 nagrobków na rzymskokatolickim cmentarzu parafialnym; B-420 z 04.07.2011 roku.

- Humniska – wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. św. Stanisława bpa; B-243 z 28.02.2008 roku.

- Przysietnica – wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. św. Marcina; B-573 z 21.12.1994 roku.

- Stara Wieś – wyposażenie ruchome i wystrój malarski kościoła xx. Jezuitów; B-48 z 14. 12.2001 roku.

- Zmiennica – płyta nagrobna Adama Wzdowskiego w kościele parafialnym pw. Trójcy Przenajświętszej; B-692 z 05.02.2015 roku.

Rejestr zabytków archeologicznych.

- Do chwili obecnej żadne stanowisko archeologiczne z terenu gminy nie zostało wpisane do rejestru zabytków.

7. OCENA ZASOBU ZABYTKOWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.

Mocne strony:

- atrakcyjne krajobrazowo położenie gminy;
- pokaźny zasób zabytków zlokalizowanych na terenie gminy; zabytki prezentujące wysokie wartości historyczne, artystyczne i naukowe oraz o cennych walorach krajobrazowych;
- występowanie na terenie gminy zabytków nieruchomych, wyjątkowych w skali południowo-wschodniej części Polski, znacząco wzbogacających krajobraz kulturowy gminy: zespoły dworsko-parkowe, architektura sakralna, rezydencjonalna, użyteczności publicznej, kamienice, cmentarze wyznaniowe, kapliczki, stanowiska archeologiczne;
- duże walory krajobrazu kulturowego gminy (układy przestrzenne i zabytki „wpisane” w cenne i atrakcyjne środowisko naturalne), krajobraz kulturowy z zachowanymi „świadkami” przemysłu naftowego;
- ciekawy zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych;
- istnienie na terenie gminy kilku muzeów gromadzących interesujące i różnorodne zbiory (zabytki sztuki sakralnej, eksponaty z działalności misyjnej, zabytki kultury materialnej regionu, zabytki techniki związane z pożarnictwem);
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo;

- kulturowe i bardzo atrakcyjne tereny krajobrazowe, czyste środowisko, obszary chronionego krajobrazu, źródła wód mineralnych i przedwojenne tradycje uzdrowiskowe;
- dobre skomunikowanie poprzez położenie na ruchliwej drodze prowadzącej na południe województwa (w Bieszczady), która dodatkowo jest w dobrym stanie technicznym zarówno od strony północnej – Domaradza jak i południowej – Sanoka;
- istnienie na terenie gminy ponadlokalnego centrum kultu religijnego – sanktuarium w Starej Wsi – będącego celem pielgrzymek, ale także ruchu turystycznego;
- działanie na terenie gminy aktywnych kapel ludowych i zespołów obrzędowych kultywujących dawne lokalne tradycje;
- poprawa układu komunikacyjnego miasta poprzez wybudowanie obwodnicy – zmniejszenie negatywnego oddziaływania ciężkiego ruchu kołowego na zabytki w centrum miasta, a jednocześnie unaocznienie atrakcyjnej panoramy miasta z dominantą architektoniczną w postaci kolegiaty;
- występowanie licznych szlaków turystycznych, spacerowych i rowerowych w gminie i najbliższej okolicy, w tym szlaków związanych z zabytkami nieruchomymi;
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i atrakcyjne tereny krajobrazowe;
- żywa tradycja – kultywowanie dawnych tradycji i obrzędów na terenie gminy, poprzez istniejące stowarzyszenia.

Słabe strony:

- istnienie nieużytkowanych i niszczących obiektów zabytkowych (zespół dworsko-parkowy w Humniskach, spichlerz w Zmiennicy, zespół pałacowo-parkowy w Grabownicy Starzeńskiej);
- brak wystarczających nakładów finansowych na ochronę zabytków;
- niedostateczny poziom cyfryzacji zasobów dziedzictwa regionu, pozwalającej na powszechny dostęp do takichże zasobów;
- brak bazy rekreacyjno-turystycznej;
- brak bazy hotelowej;
- słaby stopień wykorzystania przez gminę walorów dziedzictwa kulturowego.
- niedostateczna promocja przez gminę walorów kulturowych, przyrodniczych i turystycznych;
- słaby stopień pokrycia terytorium gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.

Szanse:

- położenie w regionie bogatym w tradycję i liczne zabytki, a także w ogromne walory środowiska naturalnego;
- położenie w regionie bogatym w zasoby naturalne;
- znakomite warunki dla rozwoju różnych form turystyki, np. pieszej i rowerowej, z wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego gminy;
- aktywność lokalnych społeczności, mająca na celu kultywowanie dawnych tradycji;
- plenerowe imprezy, rekonstrukcje historyczne, jako element promocji i budowania więzi lokalnych;
- możliwość pozyskiwania środków finansowych na cele związane z ochroną dziedzictwa kulturowego z różnych źródeł.

Zagrożenia:

- niewystarczające wykorzystywanie form ochrony obszarowej (mpzp) w najcenniejszych historycznych jednostkach przestrzennych;
- powstawanie inwestycji wpływających negatywnie na krajobraz kulturowy;
- wypieranie tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną;
- brak specjalistycznych opracowań mających na celu ochronę krajobrazu kulturowego przed degradacją;
- brak instrumentów wsparcia finansowego opieki nad zabytkami;
- brak bazy turystycznej, skutkujący krótkotrwałym pobytem na terenie gminy i odpływem turystów do ośrodków z lepszą ofertą;
- niedostateczne działania w kierunku pobudzania świadomości lokalnej związanej ze znaczeniem i wartością regionalnego dziedzictwa kulturowego;
- niedostateczne wspieranie i promowanie działań związanych z ochroną i konserwacją zabytków.

8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE.

Założenia programowe formułowane są na okres czterech lat i umownie przyjmuje się taki okres czasu na ich realizację. Jednakże należy pamiętać, że niektóre z postulatów mają charakter długofalowego działania, przez co nie ma możliwości zrealizowania ich w tak zawężonym przedziale czasowym.

Należy w tym miejscu przedstawić efekty realizacji założeń nakreślonych

w poprzednio obowiązującym na lata 2021-2024 *Programie*. Gmina Brzozów sporządziła dotychczas sprawozdanie za okres pierwszych dwóch lat, tj. 2021-2022.

1. W 2021 roku Gmina Brzozów wykonała prace remontowo-konserwatorskie przy Pomniku Grunwaldzkim w Górkach. Prace zostały wykonane w oparciu o zgodę na remont pomnika wydaną przez Instytut Pamięci Narodowej - Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, oddział w Rzeszowie. W wyniku prac zdemonstrowana została betonowa płyta pomalowana farbą olejną koloru czerwonego zawierająca inskrypcję, a w jej miejsce została zamontowana marmurowa płyta koloru czarnego z inskrypcją „ 1410-1910 GRUNWALD OSP GÓRKI” (stara płyta została przeniesiona do siedziby OSP GÓRKI celem zachowania). Ponadto został oczyszczony metalowy krzyż, po czym naniesiono dwukrotną warstwę malarską koloru czarnego. Odnowiony został również korpus i pomalowany na kolor złoty. Wymieniono zniszczone i rozwarstwione elementy ceramiczne znajdujące się na dwóch stopniach w/w krzyża i zastąpiono je nowymi elementami marmurowymi nawiązującymi kolorystycznie do nowo wykonanej tablicy. Kopiec, na którym znajduje się pomnik został zagospodarowany poprzez zasadzenie krzewów.

2. Gmina Brzozów w 2022 roku, jako współwłaściciel parku w Zmiennicy przeprowadziła prace porządkowe na terenie parku, mające na celu dokonanie ścinki

1 sztuki drzewa, tj. jesionu, które było drzewem całkowicie uschniętym.

3. W 2022 roku przeprowadzono prace konserwatorskie przy Pomniku AK

w Przysietnicy. Prace zostały wykonane w oparciu o zgodę na remont pomnika wydaną przez Instytut Pamięci Narodowej – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, oddział w Rzeszowie. W wyniku prac wykonano i zamontowano nową tablicę z uwzględnieniem zmiany błędnie wskazanego nazwiska, a także wymieniono tablicę pamiątkową granitową z odtworzeniem istniejącego zapisu. Dokonano oczyszczenia aluminiowych elementów pomnika i pomalowano je farbami specjalistycznymi, jak również obłożono postument pomnika płytkami imitującymi czarny marmur. Oczyszczono również kostkę brukową wewnątrz istniejącego ogrodzenia, które zostało odmalowane.

4. Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta w Brzozowie, będące jednostką podległą pod Gminę Brzozów, w ramach realizacji zadań związanych z edukacją w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego materialnego oraz niematerialnego przekazywanego przede wszystkim za pomocą przekazu piśmienniczego i ustnego była organizatorem wielu imprez i działań promocyjnych kulturę i historię ziemi brzozowskiej. następujących przedsięwzięć z tego zakresu:

5. W miesięczniku „Wiadomości Brzozowskie” w okresie XII 2020 – XII 2022 opublikowane zostały liczne artykuły związane z tematyką regionalnych dóbr kultury (materialnych i niematerialnych) z terenów Brzozowa i okolic.

6. Należy również wskazać, iż Gmina Brzozów – podobnie jak inne jednostki samorządu terytorialnego – zaangażowała się w 2023 roku w pozyskanie środków inwestycyjnych z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków „Polski Ład”. Fundusze te przeznaczone zostały na prowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach zlokalizowanych na terenie gminy. Dotacje zostały przeznaczone na poniższe działania konserwatorskie i roboty remontowe przy następujących zabytkach:

- konserwacja drzwi zewnętrznych w kościele parafialnym w Brzozowie,
- konserwacja ambony w kościele parafialnym w Przysietnicy,
- prace remontowe przy dachu kościoła parafialnego w Przysietnicy,
- konserwacja ławek w kościele xx. Jezuitów w Starej Wsi,
- naprawa beli zrębowej w aneksie transeptowym w kościele parafialnym w Humniskach,
- prace remontowe przy domu przy ul. Kościuszki 21 w Brzozowie.

7. Gmina Brzozów w latach 2022 – 2024 przekazywała także dotacje z własnego budżetu z przeznaczeniem na prace konserwatorskie przy zabytkach na terenie gminy. Dotacje przekazane zostały, jako dofinansowanie następujących inwestycji:

- prace renowacyjne pomnika AK w Przysietnicy - 14 969 zł.
- prace remontowe przy dachu kościoła parafialnego w Przysietnicy - 2 984, 73 zł.
- konserwacja drzwi zewnętrznych w kościele parafialnym w Brzozowie - 2 990,46 zł.
- opracowanie dokumentacji technicznej dla budynku przy ul. ks. J. Bielawskiego 16 w Brzozowie - 2 976, 60 zł.
- konserwacja ławek w kościele xx. Jezuitów w Starej Wsi - 6 000 zł.

Poniżej przedstawia się zaktualizowane założenia programowe oraz potrzeby konserwatorskie.

a.Zabytki nieruchome oraz krajobraz kulturowy.

Zgodnie z zapisami ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, wszelkie działania prowadzone w obrębie obiektów zabytkowych oraz w ich otoczeniu (w granicach wyznaczonych w decyzjach o wpisie do rejestru zabytków) wymagają stosownej decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Powyższe uwarunkowanie powinno być uwzględniane we wszelkich decyzjach i dokumentach planistycznych wydawanych na poziomie gminy.

Jednym z najważniejszych zadań gminy dotyczących zabytków nieruchomych jest poprawne prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 18 marca 2010 r., która weszła w życie 5 czerwca 2010 r., znacznie wzmocniła rolę gminnej ewidencji zabytków, czyniąc z niej źródło prawa miejscowego. Do art. 19 dodano ust. 1 pkt. a, wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchome, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków. Gmina Brzozów utworzyła gminną ewidencję zabytków; powyższa ewidencja prowadzona jest w formie kart zawierających w szczególności dane umożliwiające identyfikację zabytku. Gminna ewidencja zabytków stanowi część wojewódzkiej ewidencji zabytków, która z kolei jest częścią krajowej ewidencji zabytków prowadzonej przez Generalnego Konserwatora Zabytków. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. W chwili obecnej głównym zadaniem gminy powinno być prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych. Dodatkowo powinna być prowadzona aktualizacja zasobów zabytkowych, gdyż zbiór GEZ nigdy nie jest ostatecznie zamknięty. Za zgodą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do

ewidencji włącza się wartościowe obiekty dotychczas niezewidencjonowane, natomiast obiekty przekształcone, zdegradowane, bądź nieistniejące należy usuwać z ewidencji.

Gminną Ewidencję należy obligatoryjnie uzupełniać na bieżąco o zabytki wpisywane do rejestru zabytków oraz ujmowane w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Karty, w oparciu o które gmina powołała Gminną Ewidencję wymagają także aktualizacji. Obecnie obowiązuje nowy wzór karty, który uwzględnia m.in. potrzebę przedstawienia historii, opisu i wartości zabytkowych dla obiektów ujmowanych w GEZ. Zasadnym byłoby opracowanie nowych kart, co pozwoli na dokładną analizę zabytków w terenie oraz wykazanie ich wartości. Przy okazji należałoby rozważyć możliwość włączenia do GEZ wartościowych obiektów, dotychczas nie ujętych, np. młynu w Humniskach, czy poniżej omówionej architektury mieszkaniowej.

Z Gminną Ewidencją Zabytków powiązana jest bezpośrednio potrzeba ochrony architektury mieszkaniowej Brzozowa, obejmującej zabytkowe wille i murowane domy, które są świadectwem rozwoju miasta od końca XIX wieku oraz w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Zabytki te zlokalizowane są przede wszystkim przy ulicach: Armii Krajowej, Moniuszki i Pańki. Należy włączyć najcenniejsze przykłady tych obiektów do Gminnej Ewidencji Zabytków i dbać o zachowanie ich w nieprzekształconej formie, w szczególności bryły, dachu, wystroju elewacji, detalu, stolarki okiennej i drzwiowej.

W trakcie remontów należy zadbać o zachowanie oryginalnych, często dekoracyjnie opracowanych metalowych balustrad balkonów, zabytkowej stolarki okiennej i drzwiowej, a w przypadku konieczności jej wymiany na nową dokonywać jej rekonstrukcji. Nie należy stosować stolarki o zmienionych podziałach, profilach, materiale (wymiana stolarki drewnianej na plastikową). Przestrzegać należy podstawowe wymogi estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów obiektów ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzanie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń.

Większość kapliczek także ujęta jest w GEZ. Dlatego zwraca się uwagę na konieczność wspierania przez samorząd procesu konserwatorskiego przy tych obiektach. Zwracać należy uwagę na potrzebę zachowania lub przywracania ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp. – pomocne mogą być fotografie archiwalne ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – Delegatury w Krośnie.

Kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na jakość ochrony zabytków, jest jej prawidłowe uwzględnianie w ramach planowania przestrzennego, zgodnie z kompetencjami jednostek samorządu terytorialnego. Podstawowym dokumentem, w oparciu o który prowadzona jest polityka gminy odnosząca się do dziedzictwa kulturowego jest studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Gmina posiada aktualne studium, jednakże jak już wcześniej było powiedziane funkcjonowanie tego typu dokumentów dobiega końca, ze względu na zmiany w prawie przestrzennym. W chwili obecnej trwa opracowywanie planu ogólnego gminy. Przystąpiono do opracowywania powyższego dokumentu obejmującego całość terenu w granicach administracyjnych gminy. Zgodnie z ostatnimi zmianami prawa w obszarze ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego zostaną zastąpione przez plan zagospodarowania ogólnego dokument, który zgodnie z nowelizacją ustawy w przyszłości (do połowy roku 2026 r.) zastąpi obowiązujące obecnie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Dokument ten będzie, w przeciwieństwie do studium, aktem prawa miejscowego, dlatego też tematyka ochrony zabytków musi być w nim opracowana na wysokim poziomie, aby zapewnić odpowiednią jakość opieki nad dziedzictwem kulturowym zlokalizowanym na terenie gminy.

Zgodnie z zapisem art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami jedną z form ochrony zabytków jest ustalenie odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego. Zapisy tam zawarte mają realny wpływ na ochronę dziedzictwa kulturowego gminy. W przypadku tworzenia nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego ochrona zabytków nieruchomości powinna być wyznaczana w zależności od wartości danego obiektu. Zabytki wpisane do rejestru należy obejmować ochroną kilku elementową. Ścisła strefa ochrony konserwatorskiej winna obejmować obiekt i obszar wpisany do rejestru zabytków – działania w jej obrębie powinny zostać uzależnione od decyzji WKZ. Wokół takiej strefy wskazane jest wyznaczanie obszaru, otuliny, mającego

na celu ochronę otoczenia obiektu zabytkowego, w granicach opierających się na naturalnym ukształtowaniu terenu, bądź jego aktualnym zagospodarowaniu. W strefie tej powinny zostać wyznaczone rygory dotyczące inwestycji, określające dopuszczalne zagospodarowanie terenu i parametry nowej zabudowy, a także dopuszczalne przekształcenia istniejącej, mające na celu przeciwdziałanie degradacji otoczenia obiektów zabytkowych i zachowanie ich ekspozycji. W obszarach o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi proponuje się wyznaczanie szerszych stref ochrony krajobrazu kulturowego, jednakże ich wyznaczenie powinno się opierać o specjalistyczne opracowania, np. studium wartości kulturowych.

Obiekty znajdujące się w Gminnej Ewidencji Zabytków należy objąć ochroną punktową. Poza tym zabytki z GEZ należy chronić *in situ*, dotyczy to zwłaszcza kapliczek.

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego powinna również być zawarta ochrona ogólnego krajobrazu kulturowego gminy, charakteryzująca się utrzymaniem kompozycyjnej spójności wsi, utrwalaniem historycznych układów zabudowy, poprzez kontynuowanie tradycyjnie ukształtowanych lokalizacji i kompozycji budynków oraz wykorzystywanych form architektonicznych zmierzających do harmonizowania krajobrazu.

Miejscowe plany winny uwzględniać także ochronę drewnianej architektury wiejskiej. Należy wziąć pod uwagę fakt, że obiekty takie giną obecnie z krajobrazu polskiego, dlatego też słusznym rozwiązaniem będzie ustalanie w miejscowych planach stref ochrony zabudowy drewnianej, co uchroni docelowo takie obiekty przed przekształceniami oraz rozbiórkami.

Odnośnie decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego wydawanych przez gminę Brzozów dla terenów, na których znajdują się obiekty zabytkowe ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków, każdorazowo należy je uzgadniać z urzędem konserwatorskim, który narzuci odpowiednie uwarunkowania związane z ich ochroną, o ile uzna je za konieczne.

Na terenie gminy istnieją obiekty zabytkowe o wyjątkowych wartościach historycznych, artystycznych i naukowych, które dotychczas nie zostały wpisane do rejestru zabytków. Wnioskowanie o taki wpis nie jest kompetencją Gminy (chyba, że obiekt jest w jej posiadaniu), jednakże warto jest wskazać tych obiektów; a są to m.in.:

- Brzozów, kamienica przy ul. Kościuszki nr 21,
- Brzozów, kapliczka przy ul. Kościuszki 21,
- Brzozów, willa przy ul. Kopernika nr 2,
- Brzozów, Szkoła żeńska, ob. Prokuratura Rejonowa,
- Grabownica Starzeńska, drewniana willa dyrektora kopalni,
- Humniska, zespół dworsko-parkowy,
- Przysietnica, willa biskupów przemyskich,
- Stara Wieś, kaplica jezuitów na cmentarzu rzym.-kat.,
- Stara Wieś, kaplica w zespole wypoczynkowym willi jezuitów.

Gmina Brzozów powinna zachęcać i wspierać właścicieli obiektów w dążeniu do wpisania zabytków do rejestru. Dodatkowo samorząd może partycypować w tworzeniu opracowań historycznych związanych z danym obiektem.

Warto w tym miejscu wymienić najpilniejsze potrzeby związane z obiektami zabytkowymi wpisanymi do rejestru zabytków województwa podkarpackiego zlokalizowanymi na terytorium gminy.

Gmina Brzozów jest właścicielem kilku obiektów rejestrowych: budynku Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Brzozowie, ratusza w Brzozowie, pomnika grunwaldzkiego w Brzozowie oraz współwłaścicielem parku w Zmiennicy. Ponadto tytuł prawny posiada dla zabytków ujętych w GEZ, tj. współwłasność domu przy ul. Kościuszki 21 w Brzozowie, własność kapliczki w Górkach (przysiółek Kijowiec) i Przysietnicy (dz. nr 2382), kirkutu w Brzozowie i cmentarza rzymskokatolickiego w Brzozowie.

Analizując stan zachowania tychże zabytków, należy stwierdzić, iż gmina wypełnia ustawowy obowiązek dbania o zabytek. Obiekty są zachowane w dobrym i bardzo dobrym stanie. Obecnie najważniejsze jest wykonywanie bieżących i najpotrzebniejszych prac remontowych i konserwatorskich, które pozwolą na niepogorszenie obecnego stanu faktycznego.

Pozostałe zabytki wpisane do rejestru zabytków województwa podkarpackiego

z terenu gminy nie są własnością gminy Brzozów, ale stanowią jej wizytówkę, a dobry stan ich zachowania oraz właściwe zagospodarowanie powinny stanowić priorytet dla samorządu. W tym celu konieczne jest rozpoznanie najpilniejszych potrzeb konserwatorskich danego zabytku, a także aktualna wiedza na temat ich stanu zachowania. Ponadto na samorządzie spoczywa ustawowy obowiązek zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych dla ochrony dóbr kultury. Samorząd jest zobowiązany do dbania o zabytki, jak również nadzorowania i eliminowania prac prowadzonych przez inne podmioty, które szkodziłyby substancji zabytkowej. Natychmiastowe reagowanie na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków zapobiegnie degradacji krajobrazu kulturowego.

Należy wziąć pod uwagę fakt, że stan zachowania dużej większości zabytków nieruchomych z terenu gminy jest dobry oraz bardzo dobry. W chwili obecnej, w związku z przyznaniem dofinansowań z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków „Polski Ład”, prowadzone są jeszcze inwestycje remontowo-konserwatorskie przy zabytkach zlokalizowanych na terenie Gminy Brzozów. Dofinansowania te przeznaczone zostały zarówno na zabytki indywidualnie wpisane do rejestru zabytków, jak i ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków. Inwestycje te prowadzone są pod stałym nadzorem konserwatora wojewódzkiego; gmina winna pomagać Zarządom obiektów, tak by realizacje bezproblemowo doprowadzić do końca. Kluczowym też jest pomoc we współfinansowaniu tego zadania, celem umożliwienia pełnego i terminowego zakończenia inwestycji.

Architektura o charakterze sakralnym gminy Brzozów w większości przypadków jest zachowana w bardzo dobrym stanie; świątynie bowiem są użytkowane, a co za tym idzie najpilniejsze prace konserwatorskie są wykonywane na bieżąco.

Kilka zabytków na terenie gminy wymaga wsparcia w pozyskiwaniu środków publicznych, które pozwoliłyby na pilne zrealizowanie potrzebnych prac konserwatorskich. Także finansowe wsparcie prowadzonych prac przez gminę będzie docelowo pomocą w ratowaniu obiektu.

Na terenie gminy Brzozów zlokalizowane zostały trzy założenia rezydencjonalne,

których stan zachowania pozostawia wiele do życzenia. Obiekty te wymagają prac remontowo-konserwatorskich. Założenie w Humniskach – pomimo, iż nie jest indywidualnie wpisane do rejestru zabytków, także wymaga takich działań.

Trudna sytuacja występuje w obrębie wszystkich tych założeń, tj. w Grabownicy Starzeńskiej, w Humniskach oraz w Zmiennicy. Budynki zlokalizowane na terenie tychże założeń ulegają stopniowej degradacji. Dla zabytków tych koniecznym byłoby opracowanie szczegółowej dokumentacji konserwatorskiej, uwzględniającej historię obiektu, jego aktualny stan zachowania, najpilniejsze potrzeby konserwatorskie i co ważne dopuszczalne zagospodarowanie. Dokumentacja taka stanowiłaby pierwszy krok w procesie przywrócenia tymże obiektom świetności poprzez właściwe zagospodarowanie. Natomiast dalsze niewykorzystywanie budynków i brak pielęgnacji w obrębie założeń parkowych stopniowo prowadzi do ich destrukcji. Wyjątkiem jest tu park w Zmiennicy, który jest utrzymywany w dobrym stanie. Wskazana byłaby pomoc gminy w pozyskiwaniu funduszy na ten cel oraz opracowywaniu potrzebnych dokumentacji. Konieczne do wykonania są prace porządkowe na terenie parków w Humniskach i Grabownicy Starzeńskiej, obejmujące wycinkę samosiejek, zakrzaczeń oraz usunięcie powalonych drzew. Należy też wykonać najniezbędniejsze prace zabezpieczające przy zabytkowych budynkach wchodzących w skład założeń.

We wszystkich opisanych wyżej przypadkach największym zagrożeniem dla zabytków jest brak funkcji i stosownego zagospodarowania. Obiekty te posiadają korzystną lokalizację, więc prawidłowe zagospodarowanie znacząco mogłoby wpłynąć na poprawę atrakcyjności turystycznej gminy, a co za tym idzie mogłyby zostać wygenerowane nowe miejsca pracy. Wobec trudnej sytuacji, występującej w obrębie tychże zespołów gmina powinna wspierać działania zmierzające do powstrzymania procesu niszczenia oraz działania ratunkowe w stosunku do tych obiektów zabytkowych. Duże walory

architektoniczne oraz historyczne tych nieużytkowanych w chwili obecnej zabytków oraz ich zły stan zachowania w pełni uzasadniają potrzebę rewaloryzacji tych terenów.

Odrębny postulat dotyczy się cmentarzy wyznaniowych. Należy na bieżąco wykonywać prace porządkowe na terenie tychże założeń, chronić ich pierwotny układ oraz zabezpieczać przed zniszczeniem najbardziej zdegradowanych nagrobków. Szczegółowe zalecenia na temat nagrobków znajdują się w podrozdziale dotyczącym założeń programowych dla zabytków ruchomych. W kwestii działań porządkowych bardzo ważna jest systematyczność, dlatego kładzie się tu nacisk na te kwestie.

Ważnym zadaniem gminy powinno być przeznaczanie środków finansowych z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków. Samorząd winien wspierać działania właścicieli zabytków zmierzające do pozyskiwania środków zewnętrznych na działania konserwatorsko-remontowe przy obiektach zabytkowych. Równie istotne jest, aby na stronie internetowej gminy Brzozów znalazły się aktualne informacje związane z możliwością pozyskania środków finansowych z zakresu ochrony zabytków (m.in. z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Funduszu Kościelnego, WFOŚiGW) na zabezpieczenie i remont tych obiektów.

Podsumowując powyższe postulaty, najpilniejsze wnioski dotyczą:

- Uzgadniania wszelkich działań prowadzonych przy zabytkach znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.
- Monitorowania stanu zachowania obiektów zabytkowych figurujących w GEZ.
- Prowadzenia cyklicznej aktualizacji zasobów gminnej ewidencji zabytków.
- Kreowania poprawnej polityki przestrzennej w odniesieniu do obiektów zabytkowych i krajobrazu kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego, zgodnie z zaprezentowanymi wyżej wytycznymi.
- Wspierania działań zmierzających do wpisania do rejestru zabytków województwa podkarpackiego obiektów posiadających szczególną wartość.
- Wspierania działań zmierzających do poprawy stanu zachowania cennych zabytków z terenu gminy.
- Przeznaczania środków finansowych na prace prowadzone przy obiektach zabytkowych.

b.Zabytki ruchome.

Ruchome zabytki z terenu gminy Brzozów w zdecydowanej większości stanowią zabytki o charakterze sakralnym i zdobią wnętrza kościelne i klasztorne. W rękach prywatnych właścicieli znajduje się większość kapliczek, natomiast zdecydowana większość zabytkowych nagrobków znajduje się na terenie parafialnych cmentarzy, z wyłączeniem komunalnego cmentarza w Brzozowie.

Najpilniejszym zadaniem dla gminy Brzozów powinno być ciągle przeznaczanie środków finansowych z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych. Samorząd także powinien wspierać działania właścicieli zabytków zmierzające do pozyskiwania środków zewnętrznych na działania konserwatorskie przy tychże zabytkach.

Na cmentarzu w Brzozowie zachowana jest duża ilość zabytkowych nagrobków, do których tytuł prawny posiada gmina. Pomniki te w większości wymagają pilnych prac konserwatorskich, są one w dużej części obecnie opuszczone i zapomniane przez potomków zmarłych. Należałoby podjąć działanie zmierzające w pierwszej kolejności do zabezpieczenia najbardziej narażonych na degradację pomników, a w dalszych etapach do kompleksowej konserwacji tychże obiektów. Gminna winna podjąć inicjatywę założenia stowarzyszenia skupiającego się na ratowaniu zabytkowych nagrobków. Należy bowiem wziąć pod uwagę, że na cmentarzach na terenie gminy Brzozów znajduje się całkiem spora grupa wartościowych pomników, które obecnie są opuszczone, a co za tym idzie – w znacznym stopniu zdegradowane. Stowarzyszenie takie miałoby na celu pozyskiwanie środków na konserwację, uzyskiwanie wymaganych pozwoleń oraz koordynowanie i prowadzenie nadzoru inwestorskiego zadania.

Należałoby przy tej okazji wytypować najbardziej cenne nagrobki z poszczególnych cmentarzy i wnioskować do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o objęcie ich ochroną prawną na mocy wpisu do rejestru zabytków ruchomych. Ten krok otworzyłby możliwość finansowania prac konserwatorskich z tzw. środków publicznych.

Równie ważne założenia tyczą się kapliczek, figur i pomników, których forma pozwala definiować je jako zabytki ruchome. Obiekt te w większości chronione są na podstawie ujęcia w gminnej ewidencji zabytków. Gmina winna wspierać ich zachowanie i konserwację, a w efekcie uzgadniać z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszelkie zgłoszone wcześniej przez właścicieli zamierzenia planowane do realizacji przy tychże zabytkach. Ich ochronę dodatkowo można wzmocnić poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Wszystkie kapliczki należy bezwzględnie chronić *in situ*, ich przemieszczenia możliwe są jedynie tylko w ciągu ulic i w obrębie działki, jeżeli zaistnieje uzasadnione niebezpieczeństwo, np. związane z przebudową drogi. Takie działanie pozwala uszanować aspekt tzw. tradycji miejsca. Ważne jest również zachowanie w procesie konserwacji bryły i materiału, z jakiego powstał dany obiekt. Pożądanym byłoby powierzać prace konserwatorskie przy nich wykwalifikowanym konserwatorom dzieł sztuki w specjalności rzeźby kamiennej i detalu architektonicznego. Należy rozważyć stopniowy wpis do rejestru zabytków ruchomych najcenniejszych przykładów kapliczek, co pozwoli na prawną ochronę *in situ* oraz na prawidłowy nadzór nad prowadzonymi w przyszłości pracami konserwatorskimi, a także możliwość dotowania prac ze środków publicznych.

Jak już wcześniej było powiedziane, ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada obowiązek dbania o zabytek na prawnego właściciela. Dlatego też zalecenia dotyczące wyposażenia świątyń wpisanych do rejestru zabytków skierowane są właśnie do właścicieli i użytkowników, a dla gminy stanowić mają rozpoznanie najpilniejszych potrzeb konserwatorskich zabytków ruchomych oraz wiedzę na temat ich stanu zachowania. W gestii gminy leży bowiem natychmiastowe reagowanie na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków, co zapobiegać będzie niszczeniu cennych obiektów.

Stan zachowania wyposażenia kościołów i klasztorów należy ocenić, jako bardzo dobry. Trudno tutaj omawiać pojedynczo dane obiekty, jako że wyjątkowo zdecydowana większość tych zabytków jest po przeprowadzonych pracach konserwatorskich, które prowadzono w sposób profesjonalny i doprowadziły one do poprawy stanu zachowania oraz przywrócenia pierwotnych walorów estetycznych. Należy na bieżąco monitorować stan zachowania wyposażenia i w przypadku stwierdzenia jakichkolwiek niebezpieczeństw dla poszczególnych obiektów, zaleca się bezzwłocznie interweniować i wykonywać niezbędne działania.

Osobno należałoby omówić stan zachowania wyposażenia ruchomego kościoła parafialnego w Grabownicy Starzeńskiej, który należy ocenić jako zróżnicowany. Obiekty eksponowane w kościele prezentują się najlepiej. Wnętrze świątyni jest zadbane i uporządkowane; w kościele jest sucho, nie odczuwa się woni wilgoci. Większość zabytków ruchomych jest po konserwacji w niedawnym okresie czasu i utrzymuje się dobry stan zachowania osiągnięty w wyniku przeprowadzonych prac. Natomiast na starej plebanii znajdują się obrazy oraz szafa zakrystyjna z niezwykle wartościowymi obrazami „Św. Sebastian” i „Św. Roch”; obiekty te przechowywane są w złych warunkach, złożone w nieładzie. Wymagają one podjęcia prac konserwatorskich w najbliższym czasie. Zaleca się, aby Parafia podjęła się tego zadania. Koniecznym jest znalezienie lepszego miejsca dla tych zabytków i ich pełne wyeksponowanie.

Podsumowując powyższe postulaty, najpilniejsze wnioski dotyczą:

- Współfinansowania prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych.
- Wspieranie inicjatyw zmierzających do założenia stowarzyszeń mających na celu ratowanie zabytkowych nagrobków.
- Uzgadniania wszelkich działań prowadzonych przy kapliczkach znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.
- Ustalenia ochrony kapliczek na podstawie zapisów w mpzp.

- Wspierania działań zmierzających do wpisania do rejestru zabytków województwa podkarpackiego obiektów ruchomych posiadających szczególne wartości, m.in. kapliczek, nagrobków.
- Wspierania działań zmierzających do poprawy stanu zachowania oraz do podejmowania prac konserwatorskich przy cennych zabytkach ruchomych z terenu gminy.

c. Zabytki archeologiczne.

Podstawą i priorytetem w opiece nad zabytkami archeologicznymi gminy Brzozów winno stanowić należyte prowadzenie ewidencji stanowisk archeologicznych. Dokładne rozpoznanie lokalizacji, zasięgu i charakteru stanowisk archeologicznych stanowi kluczowy element poprawnie sprawowanej opieki nad tymi zabytkami. W tym celu konieczne jest uzupełnienie gminnej ewidencji zabytków o brakującą kartę adresową nowo zewidencjonowanego stanowiska archeologicznego, opracowaną w oparciu o zasoby wojewódzkiej ewidencji zabytków. Dla komplementarności ochrony zabytków na poziomie gminy, ważnym byłoby, aby na kartach GEZ znalazło się dokładne określenie lokalizacji stanowisk archeologicznych poprzez wskazanie numerów ewidencyjnych działek, na których dokonano odkrycia pozostałości pradziejowego i historycznego osadnictwa.

Kolejny istotny element to ponowne weryfikacyjne badania powierzchniowe obszarów AZP, zlokalizowanych na terenie gminy, zwłaszcza tych rozpoznanych w latach 80-tych XX wieku, których akurat na terenie gminy jest większość. Jak już wspomniano w niniejszym opracowaniu wykaz stanowisk archeologicznych w obrębie gminy nie stanowi zbioru zamkniętego. Stanowiska archeologiczne podlegają dużo silniejszym przeobrażeniom, niż pozostałe kategorie obiektów zabytkowych. Wpływ mają na to między innymi czynniki naturalne: erozja powodująca degradację stanowisk, czy przeobrażenie powodujące utrudnienia w obserwacji stanowisk poprzez zarastanie ich powierzchni na skutek ugorowania pól oraz czynniki ludzkie: często nieświadome niszczenie stanowisk poprzez ich zabudowę itd. Z powyższych względów cykliczna weryfikacja zasobu zabytków archeologicznych gminy jest koniecznością, tylko dzięki temu możliwe jest formułowanie poprawnych postulatów ochronnych oraz definiowanie istniejących zagrożeń archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy. Istotne przy tym jest, aby do ewidencjonowania i weryfikowania stanowisk archeologicznych, wykorzystać również nowoczesne metody, m.in. lotniczy skaniny laserowy (ALS), badania geofizyczne (magnetyczne, elektrooporowe, geofizyczne). Z metod tych lotniczy skaniny laserowy najbardziej nadaje się do wykorzystania w celach weryfikacji ewidencji, gdyż pozwala prowadzić analizę w obrębie rozległych obszarów pokrytych skanowaniem. Dzięki gęstej chmurze punktów pomiarowych widoczna jest najdrobniejsza zmiana konfiguracji terenu. W przypadku gminy Brzozów należy rozważyć waloryzację zasobu archeologicznego przy użyciu tej właśnie metody z ewentualnym uzupełnieniem i doprecyzowaniem wybranych obszarów/stanowisk archeologicznych przy użyciu metod geofizycznych. Zadanie to w głównej mierze spoczywa na Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków, udział gminy powinien polegać na wsparciu finansowym przedsięwzięć zmierzających do weryfikacji zasobu stanowisk archeologicznych z terenu gminy.

Należy tutaj wyraźnie podkreślić, że zagadnienie pradziejów oraz historii gminy nie zostało dotychczas kompleksowo opracowane. Gmina nie posiada studium wartości kulturowych, dokumentu całościowo obejmującego zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym, gdzie można znaleźć precyzyjnie opracowane wartościowanie stanowisk archeologicznych (tworzone na podstawie zrealizowanych archeologicznych badań wykopaliskowych i powierzchniowych), z wyznaczeniem stref ochronnych ustalanych indywidualnie dla danego obiektu. Dokumentacja ta posiada duże znaczenie w kontekście opracowywania dokumentów planistycznych (plan ogólny gminy, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, decyzje o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego), znacznie ułatwiając poprawne kreowanie polityki gminy w odniesieniu do obiektów zabytkowych.

Z poziomu gminy jednym z najistotniejszych czynników wpływających na jakość ochrony stanowisk archeologicznych jest jej prawidłowe uwzględnianie w ramach planowania przestrzennego, zgodnie z kompetencjami jednostek samorządu terytorialnego. Jednym z istotnych dokumentów tworzącym zręby polityki gminy związanej z ochroną stanowisk archeologicznych dotychczas było Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Podkreślić tutaj należy, iż zapisy dotyczące stanowisk archeologicznych w funkcjonującym studium potraktowane zostały pobieżnie. Natomiast funkcjonowanie studium dobiega końca i w chwili obecnej konieczne jest dołożenie starań, aby w nowoprojektowanym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego, który od roku 2026 zastąpi studium, kwestie związane z ochroną stanowisk archeologicznych były poprawnie sformułowane.

Zgodnie z zapisem art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami jedną

z form ochrony zabytków jest ustalenie odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach lokalizacji inwestycji celu publicznego. W przypadku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego stanowiska archeologiczne winny być dokładnie oznaczone na załącznikach graficznych do planu, natomiast w jego tekście powinny znaleźć się zapisy ustanawiające ochronę konserwatorską i nakazujące uzgadnianie zamierzeń inwestycyjnych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Odnośnie decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego, wydawanych przez Urząd Gminy dla terenów, na których zlokalizowano stanowiska archeologiczne (rozpoznanie powinno się opierać na gminnej ewidencji zabytków), każdorazowo należy je uzgadniać z urzędem konserwatorskim, który narzuci odpowiednie uwarunkowania związane z ich ochroną. Jednym z pozytywnych aspektów uwzględniania ochrony stanowisk archeologicznych w planowaniu przestrzennym jest wiedza przydatna właścicielom oraz potencjalnym inwestorom planującym działalność w obrębie, bądź sąsiedztwie stanowisk archeologicznych. Uwzględnianie istniejących uwarunkowań konserwatorskich związanych z ochroną stanowisk archeologicznych, w procesie planowania inwestycyjnego skutkuje ochroną już na etapie koncepcyjnym (świadomość poniesienia kosztów badań archeologicznych, bądź projektowanie inwestycji poza strefą ochrony konserwatorskiej). Należy tutaj pamiętać, że w przypadku potwierdzenia w wyniku badań archeologicznych wykonywanych w miejscu prowadzonej inwestycji obecności wyjątkowo cennych obiektów archeologicznych, może zaistnieć konieczność przemianowania terenu w części lub w całości w strefę ścisłej ochrony relikwów archeologicznych, co w konsekwencji może skutkować zakazem wszelkiej działalności budowlanej. W razie zaistnienia takiej sytuacji, ze względu na rangę dokonanych odkryć, Wojewódzki Konserwator Zabytków powinien wpisać teren do rejestru zabytków, nadając mu tym samym status najwyższej ochrony. Biorąc powyższe pod uwagę zaleca się minimum inwestowania w obszarze stanowisk archeologicznych, zwłaszcza tych najcenniejszych.

Na szczególną uwagę zasługują stanowiska charakteryzujące się dużą oceną wartości poznawczej. Trzeba przy tym pamiętać, że stanowiska te zostały wytypowane

w zdecydowanej większości jedynie na podstawie zapisów z kart ewidencyjnych. Rzeczywistą ich wartość mogą określić dopiero wykopaliskowe badania archeologiczne. Do najcenniejszych stanowisk archeologicznych z terenu gminy Brzozów należy zaliczyć: Brzozów stan. 9 AZP 110-76/10, Brzozów stan. 14 AZP 110-76/15, stan. 19 AZP 110-76/20 oraz Brzozów stan. 21 AZP 110-76/64, Stara Wieś stan. 11 AZP 110-76/32, stan. 14 AZP 110-76/35, Stara Wieś stan. 22 AZP 110-76/43, Stara Wieś stan. 27 AZP 110-76/48, Stara Wieś stan. 32 AZP 110-76/53, Humniska stan. 4 AZP 110-77/2, Humniska stan.

5 AZP 111-77/1, Humniska stan. 9 AZP 111-76/102, Humniska stan. 10 AZP 111-76/103

i stan. 11 AZP 111-76/101, Humniska stan. 20 AZP 111-76/113 i stan. 21 AZP 111-76/114, Zmiennica stan. 6 AZP 111-76/5, Grabownica Starzeńska stan. 11 AZP 111-77/9, Górki stan. 4 AZP 112-77/1. W przypadku prowadzenia prac ziemnych na obszarze wszystkich zewidencjonowanych na terenie gminy stanowisk archeologicznych należy realizować wyprzedzającą daną inwestycję ratownicze badania archeologiczne. Natomiast w najbliższym otoczeniu w/w najcenniejszych stanowisk archeologicznych (już poza ich granicami) należy bezwzględnie przeprowadzić ścisły nadzór archeologiczny (granice poszczególnych stref powinny zostać ustalone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, bądź każdorazowo w decyzjach o warunkach zabudowy lub inwestycji celu publicznego).

Dodatkowo ze względu na to, iż niektóre stanowiska archeologiczne zwłaszcza

z epoki brązu i okresu halsztackiego oraz okresu rzymskiego zdają się łączyć w większe kompleksy osadnicze (ze względu na bliską odległość i jednolity horyzont czasowy) np. Humniska stan. 10 AZP 111-76/103 i stan. 11 AZP 111-76/101, Humniska stan. 20 AZP 111-76/113 i stan. 21 AZP 111-76/114. Mając to na uwadze należy ustanowić strefy obserwacji archeologicznej (w studium, czy zastępującym je planie ogólnym oraz mpzp i innych dokumentach planistycznych), gdzie wszelkie prace ziemne realizowane będą pod nadzorem archeologicznym. Ponadto pamiętać należy, że część stanowisk występujących w bliskiej odległości względem siebie datowane zostało na różne epoki pradziejów, jak również na czasy średniowiecza, natomiast możliwe, iż również w takich przypadkach mamy do czynienia ze zwartymi kompleksami osadniczymi, jednakże ewentualne wyjaśnienie takich kwestii, jak już wspomniano, wymaga przeprowadzenia szerszego rozpoznania i dodatkowych badań archeologicznych.

Całkowity zakaz zabudowy powinien obowiązywać w obrębie i otoczeniu stanowisk archeologicznych posiadających własną formę terenową tj. domniemanego kurhanu w Brzozowie stan. 3 AZP 110-77/10 (do czasu wyjaśnienia funkcji kopca metodami wykopaliskowymi i potwierdzenia, bądź wykluczenia jego ewentualnej proveniencji pradziejowej lub historycznej), kopców ziemnych ze Zmiennicy stan. 6 AZP 111-76/5.

Szczególnej ochronie konserwatorskiej powinny podlegać stanowiska narażone na zniszczenie przez prace ziemne realizowane w ramach działalności inwestycyjnej. W tych przypadkach, już na etapie wstępnych koncepcji, pracownicy gminy odpowiedzialni za wydawanie decyzji o warunkach zabudowy, bądź lokalizacji inwestycji celu publicznego, a także inwestorzy powinni występować do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wydanie zaleceń i uwarunkowań koniecznych do spełnienia w związku z realizowaną inwestycją. Wojewódzki Konserwator Zabytków może nakazać wykonanie poprzedzających inwestycję badań wykopaliskowych lub prowadzenie nadzoru archeologicznego w trakcie trwania prac ziemnych.

Niezależnie od działalności inwestycyjnej, w obrębie stanowisk zewidencjonowanych na podstawie licznych zabytków ruchomych, zebranych w trakcie badań powierzchniowych (co stanowi przesłankę na temat silnej degradacji stanowiska archeologicznego w następstwie naturalnej erozji, bądź głębokiej orki), należy typować je w pierwszej kolejności do ratowniczych badań wykopaliskowych. Dodatkowo postuluje się także przeprowadzenie planowych badań archeologicznych, ukierunkowanych na wyjaśnienie kwestii spornych dotyczących konkretnej problematyki, np. szersze rozpoznanie osadnictwa neolitycznego związanego z kulturą pucharów lejkowatych oraz osadnictwa z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, a także okresu rzymskiego.

Dotychczas z terenu gminy Brzozów żadne stanowisko archeologiczne nie zostało wpisane do rejestru zabytków. Przeprowadzona analiza zasobu zabytków archeologicznych zewidencjonowanych na terenie gminy wskazuje, że do rejestru zabytków, ze względu na posiadanie własnej formy terenowej, zakwalifikować można kurhany ze Zmiennicy stan. 6 AZP 111-76/5. Dodatkowo najwyższą formą ochrony konserwatorskiej objąć można wielokulturowe osady, gdzie spodziewać można się wystąpienia licznych nawarstwień archeologicznych od neolitu po czasy średniowiecza tj. Stara Wieś stan. 11 AZP 110-76/32, Humniska stan. 4 AZP 110-77/2, Humniska stan. 10 AZP 111-76/103. W przypadku pozostałych cennych stanowisk, dopiero realizacja badań archeologicznych potwierdzająca w pełni ich wartość i konieczność zachowania in situ mogłaby stanowić podstawę do wpisu obiektów do rejestru zabytków województwa podkarpackiego. W obecnym stanie rzeczy wystarczająca jest ochrona ustanawiana na podstawie art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. tj. ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Należy również zwrócić uwagę na potrzebę objęcia ochroną archeologiczną poprzez wprowadzenie do ewidencji i wykonanie kart ewidencyjnych stanowisk archeologicznych dla pozostałości zespołów dworsko-parkowych w Grabownicy Starzeńskiej, Humniskach, Zmiennicy, Przysietnicy, Górkach i Turzym Polu. Obszary te mimo znacznych przekształceń stanowią przykłady wielowiekowych siedzib, gdzie często występują nawarstwienia archeologiczne w postaci pozostałości po dawnych, nieistniejących już zabudowaniach, bądź innych przekształceniach terenu, które winny podlegać ochronie archeologicznej, a które stanowią o bogactwie dziedzictwa kulturowego gminy. Dodatkowo ta kategoria zabytków często bywa narażona na destrukcyjną działalność tzw. poszukiwaczy skarbów, którzy przy użyciu detektorów metali poszukują zabytków – pozostałości po dawnych mieszkańcach dworów i pałaców. Natomiast obszary te winny być całkowicie wyłączone z takiej działalności, w terenie zasadnym byłoby ustawienie tablic informujących o takim zakazie. Podsumowując ewidencja archeologiczna byłaby dopełnieniem koniecznej ochrony tej kategorii zabytków. Analogicznie do powyższego ochroną archeologiczną należałoby objąć pozostałości po zabudowie nieistniejącego uzdrowiska, gdzie w ziemi kryją się pozostałości zabudowy.

Docelowo należy dążyć również do zewidencjonowania i objęcia ochroną konserwatorską miejsc i śladów walk toczonych w trakcie I i II wojny światowej. W obszarach tych często odnajdywane są szczątki żołnierzy (najczęściej chowanych szybko w warunkach wojennych, liczne potwierdzenia takiego

działania zaobserwowano w Bieszczadach, Beskidzie i przedgórzach karpackich), również ta kategoria obiektów zabytkowych powinna być wyłączona z destrukcyjnej działalności detektorystów metali.

Podsumowując powyższe postulaty, najpilniejsze wnioski dotyczą:

- Uzupelnienia gminnej ewidencji zabytków o karty nowo zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych.
- Wspierania zamierzeń dążących do wykonania ponownych weryfikacyjnych archeologicznych badań powierzchniowych obejmujących terytorium gminy, z wykorzystaniem nowoczesnych metod nieinwazyjnych.
- Wykonania studium wartości kulturowych.
- Prawidłowe ujęcie zagadnień związanych z ochroną archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy w nowoprojektowanym akcie prawa miejscowego – planie zagospodarowania przestrzennego.
- Realizowania poprawnej ochrony stanowisk archeologicznych, zgodnie z powyższymi wytycznymi w opracowywanych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy oraz decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego.
- Objęcia ścisłą ochroną kurhanów ze Zmiennicy stan. 6 AZP 111-76/5 oraz wielokulturowych osad w Starej Wsi stan. 11 AZP 110-76/32, Humniskach stan. 4 AZP 110-77/2 i stan. 10 AZP 111-76/103.
- Wspierania działań zmierzających do realizacji ratowniczych badań wykopaliskowych w obrębie stanowisk szczególnie narażonych na zniszczenie oraz wspieranie badań prowadzących do rozpoznania istotnych zagadnień związanych z pradziejami regionu.
- Informowania potencjalnych inwestorów o realizacji inwestycji w obrębie stanowisk archeologicznych, już na etapie koncepcyjnym.
- Wprowadzenie do ewidencji archeologicznej pozostałości zespołów dworsko-parkowych w Grabownicy Starzeńskiej, Humniskach, Zmiennicy, Przysietnicy, Górkach i Turzym Polu, a także pozostałości dawnego uzdrowiska, jako stanowisk archeologicznych.
- Zewidencjonowanie i objęcie ewentualną ochroną konserwatorską miejsc i śladów walk toczonych w trakcie I i II wojny światowej.
- Wspieranie działań zapobiegających penetracji zespołów dworskich i pałacowych, uzdrowiska, a także śladów działań wojennych z obu wojen światowych, przez nielegalnych poszukiwaczy skarbów używających detektorów metali.

d. Rozpoznanie, dokumentowanie i popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Ważnym zadaniem gminy powinno być wspieranie działań zmierzających do lepszego rozpoznania zasobu dziedzictwa kulturowego na terenie podległym samorządowi, a także jego właściwe udokumentowanie i popularyzowanie. Działania takie w prostej linii prowadzą do kształtowania pozytywnego podejścia lokalnych społeczności do kwestii ochrony zabytków. Dodatkową korzyścią może być wzrost świadomości na temat wykorzystywania potencjału dziedzictwa kulturowego dla ekonomicznego wzrostu regionu i tworzenia nowych miejsc pracy oraz marki turystycznej. Główne działania samorządu w tej materii powinny się opierać na szeregu działań:

- Prowadzeniu monitoringu i cyklicznej weryfikacji zasobów gminnej ewidencji zabytków (włączenie obiektu do GEZ, czy jego wykreślenie z GEZ wymaga konsultacji z WUOZ).
- Utworzeniu komputerowej bazy zabytków figurujących w gminnej ewidencji zabytków i umieszczenie jej na stronach internetowych gminy.
- Szczegółowe rozpoznanie i ewentualne wykorzystanie, jako atrakcji turystycznej naftowego dziedzictwa regionu.
- Tworzeniu i wspieraniu (m.in. finansowym) inicjatyw zmierzających do specjalistycznego rozpoznania poszczególnych najcenniejszych obiektów zabytkowych i powstaniu opracowań konserwatorskich uwzględniających indywidualne potrzeby poszczególnych obiektów.
- Tworzeniu i wspieraniu inicjatyw mających na celu popularyzowanie wiedzy o historii i zabytkach regionu poprzez wydawnictwa popularnonaukowe.

- Współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych w celu ich udostępnienia dla zwiedzających.
- Wspieraniu i współpracy ze stowarzyszeniami lokalnymi (np. koła gospodyń wiejskich), mającymi na celu zachowanie tradycji i kultury regionu.
- Współpracy ze szkołami funkcjonującymi na terenie gminy, zmierzającej do upowszechnienia wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu wśród dzieci i młodzieży.
- Rozbudowaniu strony internetowej gminy, poprzez umieszczenie tam szerokiej informacji związanej z historią i zabytkami gminy, a także mapy przedstawiającej lokalizację zabytków i miejsc warty odwiedzenia.
- Wzbogaceniu infrastruktury turystycznej o ścieżki rowerowe, miejsca wypoczynku na szlakach, tablice informacyjne i punkty widokowe.
- Organizacji imprez plenerowych promujących dziedzictwo kulturowe regionu.
- Organizacji szkoleń dla pracowników gminy odpowiedzialnych za opiekę i ochronę dziedzictwa kulturowego.
- Wspieraniu i promocji tradycyjnych form dawnej produkcji m.in. kowalstwa, bednarstwa, miodowarstwa itp.
- Używanie i stosowanie historycznych nazw miejscowych – przysiółków, historycznych nazw itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie promujących lokalną historię i lokalne tradycje.

9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Zakłada się, że zadania określone w „Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2025-2028” będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działanie władz gminy Brzozów z Podkarpackim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych, przedstawicielami Kościołów, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi.

2. Działania własne władz samorządowych:

- a) prawne – np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które powinny być objęte ochroną konserwatorską;
- b) finansowe – należyte utrzymywanie, wykonanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy oraz dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych;
- c) programowe – realizacja projektów i programów regionalnych;
- d) inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.

3. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną, w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Zadania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane, m.in.

z następujących źródeł:

- Z budżetu gminy Brzozów – finansowanie dotyczy obiektów będących własnością gminy lub pozostających w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, a także obiektów nie będących własnością gminy. Zasady udzielania dotacji powinny zostać zawarte w prawie lokalnym.

- Z budżetu Marszałka Województwa Podkarpackiego w ramach przyznanej dotacji na prace zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.

(<http://www.wrota.podkarpackie.pl/pl/kultura/zabytki/dotacje>)

- Z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace, zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (www.wuozprzemysl.pl)
- Z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez Ministerstwo aktualne programy. (www.mkidn.gov.pl)
- Z dotacji unijnych (<http://www.wrota.podkarpackie.pl/pl/fue/fundusze>) w ramach:
 - a.Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego.
 - b.Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko.
 - c.Norweskiego Mechanizmu Finansowego.
- Z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (http://www.wfosigw.pl/strefa-beneficjenta/obsługa_beneficjentow), środki finansowe mogą być przeznaczane na przedsięwzięcia związane z utrzymaniem i zachowaniem parków objętych ochroną na podstawie przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

11.1. WYKAZ ZABYTEKÓW NIERUCHOMYCH GMINY BRZÓZÓW UJĘTYCH W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW.

L.p.	miejsowość	adres	obiekt	nr rejestru
1.	Brzozów	ul. Mickiewicza 29	kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego	A-1223 z 18.07.1989 roku
2.	Brzozów	ul. Mickiewicza 29	dzwonnica kościelna	A-1197 z 20.11.2013 roku
3.	Brzozów	ul. Mickiewicza 31	Kolegium Księży Misjonarzy	A-1246 z 24.10.1991 roku
4.	Brzozów	ul. Armii Krajowej 3	budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”	A-55 z 28.01.1985 roku
5.	Brzozów	Rynek 10	Ratusz	A-54 z 28.01.1985 roku
6.	Brzozów	ul. ks. Bielawskiego 1	dom	A-1404 z 23.08.1994 roku (elewacja frontowa)
7.	Brzozów	ul. Mickiewicza 23	dom	A-211 z 04.09.1990 roku
8.	Brzozów	przy dworcu PKS	Pomnik Grunwaldzki	B-34 z 22.08.2001 roku
9.	Brzozów	Rynek 2	dom	A-290 z 05.03.1993 roku oraz A-318 z 26.07.1994 roku (elewacja frontowa)
10.	Brzozów	ul. Rzeszowska, przy drodze krajowej 886 w kierunku Starej Wsi (przy CPN)	pomnik Konfederatów Barskich	A-30 z 25.10.2000 roku
11.	Brzozów	ul. Kościuszki 21	dom /dworzec kolejowy/	
12.	Brzozów	ul. Moniuszki obok domu nr 16	kapliczka Stanisława Kostki	
13.	Brzozów	ul. Kościuszki, Harcerska i Olejarska	fortyfikacje	
14.	Brzozów	ul. Ceglowskiego (naprzeciw nr 44)	kirkut	
15.	Brzozów	ul. Rzeszowska	cmentarz rzymskokatolicki	

		(przy drodze nr 886)		
16.	Brzozów	na skrzyżowaniu ul. Kościuszki i Bema	kapliczka	
17.	Górki		dawny kościół parafialny pw. MB Wspomożenia Wiernych	A-606 z 22.05.1995 roku
18.	Górki	przy rozwidleniu dróg na Humniska i Turze Pole	kapliczka św. Bartłomieja	
19.	Górki	część miejscowości Kijowiec – przy drodze w kierunku Grabownicy	kapliczka	
20.	Górki	na wzniesieniu za kościółem parafialnym	cmentarz rzymskokatolicki	
21.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 763	kościół parafialny	A-172 z 02.01.2007 roku
22.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 763	dzwonnica kościelna	A-172 z 02.01.2007 roku
23.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 763	obelisk nagrobny	A-172 z 02.01.2007 roku
24.	Grabownica Starzeńska	przy cmentarzu parafialnym	stodoła plebańska	A-172 z 02.01.2007 roku
25.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 766	plebania (stara)	A-172 z 02.01.2007 roku
26.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 764	organistówka	A-172 z 02.01.2007 roku
27.	Grabownica Starzeńska	Grabownica Starzeńska 794	pałac	A-237 z 19.11.1971 roku
28.	Grabownica Starzeńska	przy drodze 886 w kierunku Brzozowa	park dworski	A-237 z 19.11.1971 roku
29.	Grabownica Starzeńska	przy domu nr 747	kapliczka	
30.	Grabownica Starzeńska	nieopodal nowej plebanii	cmentarz rzymskokatolicki	
31.	Humniska	Humniska 664	kościół parafialny	A-1359 z 05.07. 1984 roku
32.	Humniska	Humniska 664	plebania	A-1358 z 11.06.1991 roku
33.	Humniska	przy domu nr 401	kapliczka	
34.	Humniska	przy domu nr 489	kapliczka	
35.	Humniska	przy domu nr 182	kapliczka	
36.	Humniska	obok domu nr 871	kapliczka	
37.	Humniska	przy domu nr 245	kapliczka	
38.	Humniska	nr 413 i 414	dwór	
39.	Humniska	w otoczeniu dworu	park dworski	
40.	Humniska	przy drodze nr 886 w kierunku Sanoka	cmentarz rzymskokatolicki	
41.	Przysietnica	Przysietnica 855	kościół parafialny	A-1124 z 21.03.2013 roku
42.	Przysietnica	przy domu nr 220	kapliczka	
43.	Przysietnica	przy domu nr 557	kapliczka	
44.	Przysietnica	przy domu nr 376	kapliczka	
45.	Przysietnica	przy drodze powiatowej w kierunku Brzozowa	cmentarz rzymskokatolicki	
46.	Stara Wieś	Stara Wieś 778	klasztor xx. Jezuitów	A-38 z 11.09.1969 roku
47.	Stara Wieś	Stara Wieś 778	kościół xx. Jezuitów	A-38 z 11.09.1969 roku
48.	Stara Wieś	Stara Wieś 778	spichlerz	A-38

				z 11.09.1969 roku
49.	Stara Wieś	Stara Wieś 778	mur kościelny	A-38 z 11.09.1969 roku
50.	Stara Wieś	Stara Wieś 460	klasztor Sióstr Służebniczek	A-603 z 12.07.1989 roku
51.	Stara Wieś	przy drodze nr 886 w kierunku Brzozowa	cmentarz rzymskokatolicki	
52.	Turze Pole	przy drodze do Orzechówki	kapliczka	
53.	Zmiennica	Zmiennica 181	kościół parafialny	A-139 z 22.03.1989 roku
54.	Zmiennica	przy skrzyżowaniu w kierunku Brzozowa	spichlerz dworski	A-966 z 01.10.1974 roku
55.	Zmiennica	w sąsiedztwie szkoły i kościoła (droga w kierunku Jasionowa)	park dworski	A-966 z 01.10.1974 roku
56.	Zmiennica	przy kościele	kapliczka	

11. 2. WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM ZLOKALIZOWANYCH NA OBSZARZE GMINY BRZÓZÓW, NA PODSTAWIE BADAŃ POWIERZCHNIOWYCH REALIZOWANYCH W RAMACH PROGRAMU BADAWCZEGO ARCHEOLOGICZNE ZDJĘCIE POLSKI.

L.p.	Miejscowość	Nr stanowiska w miejscowości (nr stanowiska na obszarze AZP)	Obszar AZP	Rodzaj Stanowiska	Chronologia	Uwagi
1.	Brzozów	1 (1)	110-76	Osada (?) Ślad osadnictwa	Neolit 1768 r. Nieokreślona	Stanowisko archiwalne, brak dokładnej lokalizacji.
2.	Brzozów	2 (2)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit	
3.	Brzozów (Góra Kalwaria)	3 (10)	110-77	Kurhan (?)	Nieokreślona	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Konieczne rozpoznanie obiektu metodami wykopaliskowymi.
4.	Brzozów	4 (3)	110-76	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny (XVII-XVIII w.)	
5.	Brzozów	5 (115)	111-76	Ślad osadnictwa	Paleolit schyłkowy	
6.	Brzozów	6 (116)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
7.	Brzozów	7 (4)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit	
8.	Brzozów	8 (5)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu	
9.	Brzozów	9 (10)	110-76	Osada Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR) Późne średniowiecze	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu

						widzenia.
10.	Brzozów	10 (11)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
11.	Brzozów	11 (12)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
12.	Brzozów	12 (13)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu (?)	
13.	Brzozów	13 (14)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
14.	Brzozów	14 (15)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
15.	Brzozów	15 (16)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
16.	Brzozów	16 (17)	110-76	Punkt osadniczy Ślad osadnictwa	Epoka brązu Kult. przeworska (OR)	
17.	Brzozów	17 (18)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
18.	Brzozów	18 (19)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Epoka brązu Kult. przeworska (OR) Pradzieje	
19.	Brzozów	19 (20)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR) Wczesne średniowiecze/ Późne średniowiecze	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Z powierzchni zebrano tutaj bardzo liczne fragmenty naczyń ceramicznych.
20.	Brzozów	20 (21)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu (?)	
21.	Brzozów	21 (64)	110-76	Zespół staromiejski	Późne średniowiecze	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
22.	Górki	1 (117)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)	
23.	Górki	2 (3)	111-77	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (POR) Wczesne średniowiecze Pradzieje	
24.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	3 (32)	111-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze	
25.	Górki	4 (1)	112-77	Osada	Pradzieje	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.

26.	Górki	5 (2)	112-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje Późne średniowiecze/Okres nowożytny	
27.	Górki	6 (3)	112-77	Punkt osadniczy	Pradzieje Neolit/Wczesna epoka brązu Kult. przeworska (POR) Średniowiecze	
28.	Górki	7 (4)	112-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu	
29.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	8 (5)	112-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje Średniowiecze Okres nowożytny	
30.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	9 (6)	112-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje Średniowiecze?	
31.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	10 (7)	112-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje Neolit/Wczesna epoka brązu	
32.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	11 (8)	112-77	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki?	
33.	Górki	12 (93)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
34.	Górki	13 (94)	111-76	Ślad osadnictwa Ślad osadnictw	Neolit/Wczesna epoka brązu Pradzieje	
35.	Górki	14 (95)	111-76	Ślad osadnictwa	Neolit	
36.	Górki	15 (96)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
37.	Górki	16 (97)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
38.	Górki	17 (98)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki (?)	
39.	Górki	18 (99)	111-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Epoka kamienia Epoka brązu/ Okres halsztacki	
40.	Górki	19 (100)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
41.	Grabownica Starzeńska (góra Kijowiec)	1 (35)	111-77	Skarb	Okres rzymski	Brak dokładnej lokalizacji. Na skarb składały się rzymskie monety Wespazjana, Marka Aureliusza i Antonina Piusa.
42.	Grabownica	2 (7)	111-77	Ślad	Neolit	

	Starzeńska			osadnictwa		
43.	Grabownica Starzeńska	3 (33)	111-77	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit (?) Wczesne średniowiecze Pradzieje	
44.	Grabownica Starzeńska	4 (36)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit	
45.	Grabownica Starzeńska	5 (37)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit	
46.	Grabownica Starzeńska	6 (38)	111-77	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)	
47.	Grabownica Starzeńska	7 (4)	111-77	Punkt osadniczy	Pradzieje	
48.	Grabownica Starzeńska	8 (5)	111-77	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Epoka kamienia Wczesne średniowiecze Pradzieje	
49.	Grabownica Starzeńska	9 (6)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze (późna faza)	
50.	Grabownica Starzeńska	10 (8)	111-77	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halszacki	
51.	Grabownica Starzeńska (dawny PGR)	11 (9)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze (późna faza)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
52.	Grabownica Starzeńska	12 (10)	111-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze	
53.	Grabownica Starzeńska	13 (11)	111-77	Punkt osadniczy Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR) Wczesne średniowiecze	
54.	Grabownica Starzeńska	14 (12)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze	
55.	Grabownica Starzeńska (Mała Strona)	15 (13)	111-77	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	
56.	Grabownica Starzeńska	16 (19)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu	
57.	Grabownica Starzeńska	17 (20)	111-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
58.	Humniska (teren kopalni nafty)	1 (12)	110-77	Ślad osadnictwa	Okres lateński ? Okres rzymski	Znalezisko srebrnej monety Ptolomeusza III
59.	Humniska	2 (13)	110-77	Ślad osadnictwa	Neolit	
60.	Humniska (Wielka Strona)	3 (1)	110-77	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Epoka kamienia Wczesne średniowiecze Pradzieje	
61.	Humniska (Wielka Strona)	4 (2)	110-77	Ślad osadnictwa Osada Punkt osadniczy	Neolit (?) Kult. przeworska (OR) Wczesne średniowiecze	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Z powierzchni

					Pradzieje	zebrane bardzo liczne fragmenty naczyń ceramicznych. Postulowane do objęcia ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.
62.	Humniska	5 (1)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
63.	Humniska (Wielka Strona)	6 (2)	111-77	Punkt osadniczy Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze Pradzieje	
64.	Humniska	7 (3)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze	
65.	Humniska (Mała Strona)	8 (101)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (OR) Późne średniowiecze	
66.	Humniska (Mała Strona)	9 (102)	111-76	Punkt osadniczy Osada	TKŁ? (Epoka brązu/ Okres halszacki) Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Z powierzchni zebrane zdobione fragmenty naczyń ceramicznych.
67.	Humniska	10 (103)	111-76	Osada	Epoka brązu/Okres halszacki, Okres lateński?	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Z powierzchni zebrano tutaj liczne fragmenty naczyń ceramicznych. W terenie widoczne były liczne zaciemnienia gleby sugerujące obecność obiektów archeologicznych. Postulowane do objęcia ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.
68.	Humniska (Mała Strona)	11 (101)	111-76	Ślad osadnictwa Osada	Wczesna epoka brązu Kult. przeworska (POR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
69.	Humniska	12 (105)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres Halszacki ?	
70.	Humniska	13 (106)	111-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu	
71.	Humniska	14 (107)	111-76	Ślad	Pradzieje	

				osadnictwa		
72.	Humniska (Mała Strona)	15 (108)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztacki	
73.	Humniska (Mała Strona)	16 (109)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)	
74.	Humniska (Mała Strona)	17 (110)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztacki	
75.	Humniska	18 (111)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
76.	Humniska	19 (112)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)	
77.	Humniska	20 (113)	111-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
78.	Humniska	21 (114)	111-76	Osada	Kult. przeworska (POR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
79.	Humniska	22 (22)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
80.	Humniska	23 (23)	110-76	Punkt osadniczy	Okres halsztacki	
81.	Przysietnica	1 (14)	110-77	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)	
82.	Przysietnica (dawny PGR)	2 (6)	110-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
83.	Przysietnica	3 (7)	110-77	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Epoka kamienia Wczesne średniowiecze Pradzieje	
84.	Przysietnica	4 (8)	110-77	Punkt osadniczy	Pradzieje	
85.	Przysietnica	5 (8)	109-77	Punkt osadniczy	Pradzieje	
86.	Przysietnica	6 (11)	109-77	Ślad osadnictwa	Neolit? Pradzieje	
87.	Przysietnica	7 (12)	109-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze (późna faza)	
88.	Przysietnica	8 (32)	109-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
89.	Przysietnica	9 (33)	109-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
90.	Stara Wieś	1 (9)	110-76	Osada	XVI w.	
91.	Stara Wieś	2 (31)	109-76	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze	
92.	Stara Wieś	3 (24)	109-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
93.	Stara Wieś	4 (25)	109-76	Ślad osadnictwa	Wczesne epoka brązu Pradzieje	
94.	Stara Wieś	5 (26)	109-76	Punkt osadniczy	Neolit	
95.	Stara Wieś	6 (27)	110-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)	

96.	Stara Wieś	7 (28)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia	
97.	Stara Wieś	8 (29)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit Kult. przeworska (OR)	
98.	Stara Wieś	9 (30)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit	
99.	Stara Wieś	10 (31)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu	
100.	Stara Wieś	11 (32)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Postulowane do objęcia ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.
101.	Stara Wieś	12 (33)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
102.	Stara Wieś	13 (34)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit (?)	
103.	Stara Wieś	14 (35)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
104.	Stara Wieś	15 (36)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje Późne średniowiecze	
105.	Stara Wieś	16 (37)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit/Wczesna epoka brązu Kult. przeworska (OR)	
106.	Stara Wieś	17 (38)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit Kult. przeworska (OR)	
107.	Stara Wieś	18 (39)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
108.	Stara Wieś	19 (40)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu	
109.	Stara Wieś	20 (41)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
110.	Stara Wieś	21 (42)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
111.	Stara Wieś	22 (43)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
112.	Stara Wieś	23 (44)	110-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu	
113.	Stara Wieś	24 (45)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia Pradzieje	
114.	Stara Wieś	25 (46)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit Epoka brązu Pradzieje	

115.	Stara Wieś	26 (47)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu (?) Pradzieje	
116.	Stara Wieś	27 (48)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
117.	Stara Wieś	28 (49)	110-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit/Wczesna epoka brązu Pradzieje	
118.	Stara Wieś	29 (50)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
119.	Stara Wieś	30 (51)	110-76	Punkt osadniczy Ślad osadnictwa	Starsza epoka brązu Późne średniowiecze	
120.	Stara Wieś	31 (52)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
121.	Stara Wieś	32 (53)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia.
122.	Stara Wieś	33 (54)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje	
123.	Stara Wieś	34 (55)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit	
124.	Stara Wieś	35 (65)	110-76	Ślad osadniczy	Późne średniowiecze	Znalezisko głowicy buzdyganu lub bijaka cepa bojowego.
125.	Turze Pole	1 (60)	111-76	Ślad osadnictwa	III-IV w. (293-306 r.)	Znalezisko monety cesarza rzymskiego Konstancjusza I Chlorusa
126.	Turze Pole	2 (61)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki ?	
127.	Turze Pole	3 (62)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia	
128.	Turze Pole	4 (63)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
129.	Turze Pole	5 (64)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki ?	
130.	Turze Pole	6 (65)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
131.	Turze Pole	7 (66)	111-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit Epoka brązu/ Okres halsztacki Kult. przeworska (POR)	
132.	Turze Pole	8 (67)	111-76	Punkt osadniczy Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki Kult. przeworska (OR)	
133.	Turze Pole	9 (68)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (POR) Późne średniowiecze	
134.	Turze Pole	10 (69)	111-76	Ślad	Epoka brązu/ Okres	

				osadnictwa	halsztacki ?	
135.	Turze Pole	11 (70)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
136.	Turze Pole	12 (71)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska? (OR)	
137.	Turze Pole	13 (72)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
138.	Turze Pole	14 (73)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
139.	Zmiennica	2 (1)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
140.	Zmiennica	3 (2)	111-76	Ślad osadnictwa	Wczesne epoka brązu	
141.	Zmiennica	4 (3)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu (?)	
142.	Zmiennica	5 (4)	111-76	Ślad osadnictwa Punkt osadniczy	Neolit Epoka brązu/ Okres halsztacki	
143.	Zmiennica	6 (5)	111-76	kopiec ziemny 4 kopce ziemne	Kult. ceramiki sznurowej? (Neolit schyłkowy) Okres nowożytny	Stanowisko cenne z naukowo – badawczego punktu widzenia. Postulowane do objęcia ochroną na podstawie wpisu do rejestru zabytków.
144.	Zmiennica	7 (6)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
145.	Zmiennica	8 (7)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
146.	Zmiennica	9 (8)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
147.	Zmiennica	10 (9)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	
148.	Zmiennica	11 (20)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)	
149.	Zmiennica	12 (21)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)	
150.	Zmiennica	13 (12)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu (?)	
151.	Zmiennica	14 (13)	111-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu Pradzieje	
152.	Zmiennica	15 (14)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. pucharów lejkowatych (Późny neolit)	
153.	Zmiennica	16 (15)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
154.	Zmiennica	17 (16)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje	
155.	Zmiennica	18 (17)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu	
156.	Zmiennica	19 (18)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu (?)	
157.	Zmiennica	20 (19)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki	

**Uzasadnienie
od uchwały nr XX/245/2025
Rady Miejskiej w Brzozowie
z dnia 22 września 2025 r.**

Zgodnie z art. 87 ust. 1 – 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

(t. j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), gminy zobowiązane są do sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami na okres czterech lat. Program ten ma na celu w szczególności:

- włączenie problematyki ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych gminy,
- uwzględnienie zagadnień ochrony zabytków w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- podejmowanie działań na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego,
- wspieranie inicjatyw społecznych i edukacyjnych w zakresie ochrony zabytków,
- kształtowanie tożsamości lokalnej i rozwój turystyki kulturowej.

Przyjęcie „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2025 – 2028” stanowi wypełnienie ustawowego obowiązku gminy oraz jest istotnym narzędziem prowadzenia polityki samorządu w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego. Program określa diagnozę stanu zasobów zabytkowych gminy, wskazuje główne cele i kierunki działań, a także określa narzędzia i mechanizmy ich realizacji.

Dokument został opracowany z uwzględnieniem wytycznych wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami, strategii rozwoju gminy oraz opinii Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który wydał pozytywną opinię o projekcie programu.

Przyjęcie programu pozwoli na skuteczniejsze planowanie i realizację działań związanych z ochroną, konserwacją i popularyzacją zabytków oraz dziedzictwa kulturowego Gminy Brzozów w latach 2025 – 2028.

W związku z powyższym podjęcie niniejszej uchwały jest zasadne.